ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 60

Заснована 1964 року

Харків 2021

УДК 93(082)

У «Віснику» відображаються актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 12 від 29.11.2021 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:
Відповідальний редактор – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Редактор випуску – Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)
Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)
Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)
Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Кушнарьов С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Мизгін К. В., канд. іст. наук (PhD), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)
Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)
Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)
Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:
Україна, 61022 Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.
Офіційний веб-сайт журналу: https://periodicals.karazin.ua/history.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2021
© Автори статей, 2021

ISSN 2220-7929

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History
No 60

Founded in 1964

Kharkiv 2021

УДК 93(082)

The Journal seeks to publish articles based on rigorous primary research that addresses major topics of debate in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography and source studies. It targets researchers as well as those who teach history for post-graduate students.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B»category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 12 from 29.11.2021).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History
Editor-in-Chief – Posokhov S. I., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Issue Editor – Sorochan S. B., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Astakhova K. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)
Górak A., Ph.D. (History), Associate Professor (Maria Curie-Sklodowska University, Poland)
Hrechenko V. A., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)
Ivashchenko V. Yu., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Jawor G., Ph.D. (History), Professor (Maria Curie-Sklodowska University, Poland)
Kiselyova Yu. A., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Kudelko S. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Kulikov V. O., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Kushnarov S. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Liubavskyi R. H., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Liubychev M. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Lytovchenko S. D., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Mykolenko D. V., Doctor of Sciences (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)
Naumov S. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Obertreis J., Ph.D. (History), Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)
Posokhova L. Yu., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Potrashkov S. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)
Shramko I. B., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Stanchev M. H., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Todev I., Doctor of Sciences (History), Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

The Editorial Board Address:
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.
Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.
Website: https://periodicals.karazin.ua/history.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.
The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2021

© Authors, 2021

ЗМІСТ

СТАТТІ

Karikov S., Pidhorodetska I. Innovator of Reformation Studies: Subject Matter and Style in the Works of Yu. Golubkin **8**

Зелінський А. Зовнішньополітичні орієнтири віфінського царя Зіела. У світлі нових коських написів **27**

Лиман С. Осяяні вогнем: Столітня війна в творчості професора імператорського Харківського університету М. Н. Петрова (1826-1887) **49**

Литовченко С. Кілікійське намісництво Цицерона: зовнішньополітичний аспект **72**

Семибратська А. Походження й становлення образу богині Афіни в олімпійському пантеоні **86**

ПОВІДОМЛЕННЯ

Dyachkov S. Chersonesos “Barracks”: A Large Urban Estate of the 1st - 3rd Centuries AD **102**

Сергєєв І. До питання про доцільність періодичного перевидання перекладів творів античних авторів сучасними мовами **118**

Сорочан С. Візантійський ринок IV–IX ст.: поняття й дефініції **131**

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Дзиговський О. Рецензія на книгу: Любичев, М. В. Ранняя история днепро-донецкой лесостепи. Харьков, 2019. Ч. 1, 268 с.; Ч. 2., 368 с. **146**

Корост І. До 100-річчя від дня народження Бориса Андрійовича Шрамка **150**

Опарін О. Рецензія на книгу: Сорочан, С. Б. Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии. Харьков, 2018, ч. 1, 720 с.; 2019, ч. 2, 476 с.; 2020, ч. 3, 1086 с. **156**

CONTENTS

ARTICLES

Karikov S., Pidhorodetska I. Innovator of Reformation Studies: Subject Matter and Style in the Works of Yu. Golubkin **8**

Zelinskyi A. Foreign Policy Orientation of the Bithynian King Ziaelas in Light of New Inscriptions from Kos **27**

Lyman S. Illuminated by Fire: the Hundred Years' War in the Works of Professor M. N. Petrov of Kharkiv University (1826-1887) **49**

Litovchenko S. Cicero's Proconsulship in Cilicia: The Foreign Policy Aspect **72**

Semybratska A. The Origin and Formation of the Image of the Goddess Athena within the Olympian Pantheon **86**

PAPERS

Dyachkov S. Chersonesos "Barracks": A Large Urban Estate of the 1st - 3rd Centuries AD **102**

Sergeev I. Regarding the Utility of Periodically Publishing New Translations of Works by Ancient Authors into Modern Languages **118**

Sorochan S. The Byzantine Market Economy in the 4th to 9th Centuries: Concepts and Definitions **131**

REVIEWS

Dzyhovskyi O. Book review: Lyubichev, M. V. Ranniaia istoriia dnepro-donetskoi lesostepi. Khar'kov, 2019. Ch. 1, 268 s.; Ch. 2., 368 s. **146**

Korost I. To the 100th Anniversary of Borys Andriiovych Shramko **150**

Oparin O. Book review: Sorochan, S. B. Romeiskoe tsarstvo. Kniga dlia chteniia po istorii Vizantii. Khar'kov, 2018, ch. 1, 720 s.; 2019, ch. 2, 476 s.; 2020, ch. 3, 1086 s. **156**

CTATTI

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-01
УДК 930:929Голубкін]: 274-766(430)(091)”15”

Serhiy Karikov
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
National University of Civil Defense of Ukraine
94 Chernyshevska Str., 61023, Kharkiv, Ukraine
Email: karikov.nuczu@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5121-4103

Inna Pidhorodetska
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
State Biotechnological University
22 Alchevskyh str., 61002, Kharkiv, Ukraine
Email: ipodgorodetskaya@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4402-033X

INNOVATOR OF REFORMATION STUDIES: SUBJECT MATTER AND STYLE IN THE WORKS OF YU. GOLUBKIN

The article outlines the range of problems in the history of the Reformation explored in the oeuvre of the outstanding medievalist Yuri Golubkin. Golubkin authored more than 90 academic and popular works on medieval and early modern history. He was particularly interested in the writings of Martin Luther and in Luther's participation in the events of the Reformation. The study employs the historical-typological, historical-genetic, and historical-comparative methods and is based on the principles

Як цитувати: Karikov, S., Pidhorodetska, I. Innovator of Reformation Studies: Subject Matter and Style in the Works of Yu. Golubkin. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 8-26, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-01.

In cities: Karikov, S., Pidhorodetska, I. Innovator of Reformation Studies: Subject Matter and Style in the Works of Yu. Golubkin. Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 8-26, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-01.

© Karikov, S., Pidhorodetska, I., 2021

of historicism and objectivity. Its originality lies in identifying the main avenues of the study of the Reformation in the work of Yu. Golubkin and in defining the principal phases of his evolution as a scholar. The authors argue that the first phase (1970s–1980s) was marked by a focus on the socio-political views of Martin Luther and his participation in the early bourgeois revolution in Germany, while in the second phase (1990s–2000s) Golubkin was primarily interested in the formation of Luther's religious beliefs and his participation in the creation of the Evangelical Church. The scholar's articles and translations are notable for their distinctive style, characterized by expressiveness and wide use of metaphor, epithet, and idiom. The authors further suggest that translation of Luther's main works was central to Golubkin's research trajectory. The need to engage with Golubkin's innovative approach to Martin Luther's life and work determines the prospects for further exploration of the historian's oeuvre as a significant contribution to Reformation studies.

Keywords: ***Yuri Golubkin, historiography of the Reformation, Martin Luther, medieval studies.***

The year 2021 marks the 80th anniversary of Yuri Golubkin (05.04.1941–14.09.2010) – Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University and an outstanding student of the life and work of Martin Luther.*

Throughout his academic life, the main focus of Golubkin's work was the German Reformation. From his first years at Kharkiv University's Faculty of History and until his untimely death, Golubkin devoted himself to various issues relating to the emergence, evolution, and outcomes of the Reformation movement. His approach to this subject was shaped by the deep interest in the personality of Martin Luther as the leader of the German Reformation. The purpose of this essay is to outline the range of problems explored in Yuri Golubkin's work on the Reformation in Germany and to identify the key features of his academic writing style.

The principal methods of our investigation are historical-typological, historical-genetic, and historical-comparative. The importance of the

* Using of Ukrainian and Russian citations in the text of the article is due to the necessity to fully disclose as the original features of the individual style of Yu. Golubkin's scientific works as the accuracy and expressiveness of his translations of Martin Luther's works.

historical-typological method stems from the need to analyze Yu. Golubkin's fundamental attitude towards the subject matter of his works. The historical-genetic method is used to explore the formation and evolution of the scholar's views. The historical-comparative method makes it possible to compare Golubkin's arguments with ideas of other researchers and determine their originality. The biographical and chronological methods are employed to outline the principal phases of Golubkin's formation as a medievalist and specialist in Reformation studies. The scholar's work can be divided into two periods: during the Soviet era (until 1991) and during the era of Ukrainian independence (1991–2010). First attempts to define Golubkin's scholarly achievement were made soon after his death (Domanovskyi 2011; Diatlov 2011; Sorochan & Domanovskyi 2015; Karikov 2019). In writing this essay, we drew on biographical studies of the life and work of prominent academics as models of using methods of classification and systematization of historical sources and bibliographic material. These methods open the way for a comprehensive view of Yuri Golubkin's life and research trajectory, key facets of his scholarly work, and potential for further research.

Yu. Golubkin's interest in the Reformation was evident from the very beginning of his academic career. During the early 1970s, he began working on a Candidate dissertation on "Socio-Political Views and Position of Martin Luther during the Second Period of the Early Bourgeois Revolution in Germany (1521–1524)" and published his first articles on various aspects of the Reformation. He considered questions of the historiography of the Reformation movement (Golubkin 1971; Golubkin 1973a) and historical events of the first half of the 1520s, when the German Reformation reached its peak (Golubkin 1973b; Golubkin 1974). Even in these early works, Golubkin put forward a number of arguments that were new word in the Soviet historiography of the Reformation. In particular, the scholar defined the essence of Luther's position during the Wittenberg movement of 1521–1522 as clarification and justification of his ideological views. At the same time, opposing the prominent student of the Reformation M. Smirin, Golubkin challenged the thesis, widespread among USSR and GDR scholars at the time, about the "apostasy" of the reformer and his switching sides to the princes' Reformation during the period of Wittenberg movement (Golubkin 1974, 82).

After successfully defending his thesis in 1974, Golubkin continued his study of the Reformation, gradually expanding the range of research topics. Thus, in the articles of the second half of the 1970s and 1980s he took up a

number of controversial issues in the history of the Reformation movement: the role of the "Zwickau prophets" in the Wittenberg movement of 1521–1522 (Golubkin 1975), Luther's activities during his stay in Wartburg (Golubkin 1976), and Luther's attitude towards the teachings and activities of Thomas Müntzer (Golubkin 1978). Golubkin's take on these problems showed that the researcher remained independent in his assessment of the Reformation and was able to think beyond established dogmas. Thus, he criticized Soviet historiography's standard view of the "Zwickau prophets" as the initiators of the Wittenberg movement and ideologists of the "people's Reformation." The scholar reasonably pointed out the lack of evidence for this view in sources from 1521–1522 and suggested that such interpretations of the role of the "Zwickau prophets" were born among the reformers a few years later, under a hail of reproaches from ideologists of the feudal Catholic camp (Golubkin 1975, 98).

Among Golubkin's works of this period, we should note his article on the "Evolution of Martin Luther's Concept of Secular Power and Its Role in the Reformation (1517–1525)," published in the Yearbook of German History (Moscow). In this piece, the scholar analyzed in detail Luther's ideas about secular power, religious organization, and the relationship between these spheres, trying to find a solution to the problem of the reformer's alliance with territorial princely power. He argued that Luther's assertion of the decisive role of princes in the implementation of the Reformation was due to the failure of attempts to advance change through peaceful reform and Luther's subsequent move away from the radical trends that gained prominence with the beginning of the Great Peasants' War of 1524–1525 (Golubkin 1979). This conclusion was made on the basis of Golubkin's thorough study of Luther's works, in particular Secular Authority: To What Extent Should It Be Obeyed. As noted by V. Diatlov, Golubkin prepared a translation of this work (as well as another text by Luther, "An Open Admonition to All Christians to Refrain from Turmoil and Rebellion") as early as 1976 (Diatlov 2011, 154). The scholar took up the work of translation striving for a comprehensive view of the essence of the Reformation, which could be reached through a thorough study of the creative legacy of its leaders.

In addition to source criticism and analysis, in his works of the second half of the 1970s and 1980s Golubkin continued his engagement with the historiography of the Reformation movement, expanding the range of issues considered. Thus, he turned to such problems as the evolution of Friedrich Engels' views on the Reformation and the Peasants' War (Golubkin & Baev,

1981), the coverage of Martin Luther's activities in GDR historiography (Golubkin 1983), and the work of the Kharkiv University professor M. N. Petrov in the history of the Reformation in Germany (Golubkin & Mogilka, 1988).

Golubkin's historiographical overviews were free of either complimentary or hypercritical assessments and based on a comprehensive study of the works in question, taking into account the evolution of their authors' views over time. This approach allowed the scholar to draw reasoned and balanced conclusions regarding both the existing achievements in Reformation studies and prospects for further research.

At the same time, in articles published during this period Golubkin broadened his investigation of the events of the first half of the 1520s. In particular, he collaborated with V. Diatlov on a work devoted to clarifying the socio-political views of Andreas Karlstadt and his place in the Reformation movement (Golubkin & Diatlov 1986). The article's characterization of the complex and contradictory activities of Karlstadt – a relatively little studied figure languishing in Luther's shadow – testifies to Golubkin's eagerness to engage with the Reformation in all its diversity. His students and followers continued this tradition.

During the 1990s and 2000s, Golubkin continued his research work on the Reformation. Students of his scholarly legacy note that his writings of this period show the historian at the peak of his intellectual powers (Domanovskyi 2011, 144). This characterization is amply confirmed by a collection of Luther's works of the period from 1520 to 1526, The Time of Silence Has Passed, which was prepared by Golubkin in 1992. It included a detailed historical and biographical sketch "For the Love of Truth," exploring the life and work of the reformer from 1483 to 1525 (Golubkin 1992). Using fragments of his earlier articles in this sketch, the historian also deepened his analysis of many controversial issues: the reasons for the young Luther's departure for the monastery in 1505, the ideological significance of Luther's works of 1520, the reformer's attitude towards the noble uprising and events of the Peasants' War. Defining the distinctive features of the Reformation as a historical phenomenon qualitatively different from both medieval heresies and church reform was also an undeniable achievement of the author (Golubkin 1992, 258–259). In our view, it would not be an exaggeration to call the essay "For the Love of Truth" the best study of Martin Luther's life and work in the national historiography.

It should be noted that around the turn of the 21st century Golubkin also devoted a lot of his time and energy to translating Martin Luther's most important works. Golubkin's translations manifest a deep knowledge of the subtleties of the Lutheran doctrine and scrupulous attention to word choice, since even the smallest nuances of meaning are important in theological texts (Sorochan & Domanovskyi 2015, 43). The collection Live and Proclaim the Works of the Lord (2001) is a good example of these qualities. It includes translations of several of the reformer's important writings: the "Small Catechism," "Large Catechism," and "Schmalkald Articles," which number among the confessional books of the Evangelical Lutheran Church. As an afterword, the collection features a detailed essay by Golubkin, combining an analysis of the contents and meaning of Luther's works with detailed description of the historical conditions in which they were created (Golubkin 2001b).

At the same time, Golubkin continued his research into Martin Luther's life and social activities. His articles published during the 1990s and 2000s tackle a number of relatively little studied episodes of the reformer's biography. For example, Golubkin considers such problems as the causes and essence of the young Luther's intense spiritual quest (Golubkin 2008), the reformer's ideological position after the end of the Peasants' War (Golubkin 2000b), and his part in the development of the territorial structure of the Evangelical Church (Golubkin 2001a; Golubkin 2002; Golubkin 2004).

In his article "Martin Luther in Soviet and Post-Soviet Historiography," Golubkin made a significant contribution to the study of generations worth of scholarly writings on the Reformation. Agreeing with the characterization of the literature dedicated to the reformer as "boundless and immense" (Golubkin 2000a, 71), he turned to the problem of the coverage of Martin Luther's life and work in Russian historiography of the modern era. The researcher employed the historical-comparative method in analyzing the body of Soviet and post-Soviet writings on the subject side by side with works of the 19th to early 20th centuries (both authored by historians of the Russian Empire and translated), as well as studies by foreign authors. Golubkin considered both academic and popular works dealing with Luther's life and activities. He concluded that there was a pressing need for a "solid and truly scholarly biography of the great reformer" (Golubkin 2000a, 82).

Further, during the 1990s and 2000s Golubkin continued his critical engagement with sources for the history of the Reformation. During this period he explored, in particular, such works by Luther as "To the Advisers

of All Cities in the German Land. That They Should Establish and Maintain Christian Schools" (Golubkin 1991), "Table Talk" (Golubkin 2007), and spiritual songs (Golubkin 2010a). Golubkin did not limit himself to purely textological analysis. He examined in depth both the general historical setting in which these works were written and the personality of their author. The researcher emphasized that Luther appeared to the reader in his writings (in particular the "Table Talk") "not in the pompous attire of an infallible prophet of God," but in his "everyday clothes," so to speak – as a person "who is characterized by delusions, temptations, and failings" (Golubkin 2007, 109]. These words are a mirror reflecting Yuri Golubkin's own attitude towards life – that of an acutely sincere person indifferent to high praise, alien to any falsehood, and intolerant of hypocrisy. This attitude is also expressed in his academic works, which combine a keen interest in their subjects with an utmost scholarly objectivity. The title of his essay "For the Love of Truth" also defines Golubkin's own motivation for research work.

It is important to note that Golubkin's unswerving adherence to the search for truth, marking the contents of his scholarly works, was inseparable from his striving for the highest perfection in their form. Distinctive features of his vivid individual manner of writing were already evident in his earliest academic publications from the mid-1970s. Thus, his essay on "Luther and the Wittenberg Movement in 1521–1522" (Golubkin 1974) features journalistic elements characteristic of the era's mass media. They are represented by idioms such as кинути виклик (to defy, literally "to throw a challenge"), об'єднати під своїм прапором (bring together under one flag), or яблуко розбрату (an apple of discord); by metaphorical expressions – монолітний фронт (monolithic front), на світанку життя (at the dawn of life), and the like; and by figurative definitions, such as бунтарський стан (the rebellious class). We also find extended metaphors that help the author express key ideas accurately and clearly: «Високі стіни замку відгородили реформатора від світу. Диригент національного антиримського руху протягом 300 днів змушений був вдовольнятися роллю глядача» ("the castle's high walls separated the reformer from the world. For 300 days, the conductor of the national anti-Roman movement was forced to be content with the role of spectator").

In the article "Luther in Wartburg," Golubkin also uses figurative and evaluative vocabulary. Assessing Luther as a fighter against the Catholic Church, the author highlights his courage (мужність), resilience (стійкість), and passionate nature (палка натура), and stresses that the

reformer's authority among the broadest reaches of German society rose to unprecedented heights («Мужня поведінка Лютера у Вормсі і його пізніші виступи проти католицької церкви підняли його авторитет у найширших верствах німецького суспільства на небувалу висоту»). The historian writes that "…in his reports about Luther, the papal nuncio laid the colors on too thickly. But he was not very far from the truth, because other sources also speak of Luther's immense popularity" («…у своїх повідомленнях про Лютера папський нунцій згущав барви. Але ж він був не дуже далеким від істини, бо про величезну популярність Лютера говорять і інші джерела») (Golubkin 1976). These examples demonstrate how often Golubkin used idiomatic and figurative expressions.

In the 1970s and 1980s, there was no consensus among linguists about the style of the scholarly text. Some insisted that the language of science and scholarship should be devoid of any emotional or evaluative elements, that it must have a clear structure and logic of presentation and eschew literary techniques of expressiveness. At the same time, the concept of "innovative" text came on scene, allowing for deviations from linguistic standards. Authors were granted latitude to use figurative language, in particular metaphors, expressive phrases, and elements of dialogue (Ivasenko 2015). Such stylistic creativity marks Golubkin's work from the very beginning of his academic career.

At the turn of the millennium and in subsequent years, the scholar continued to adhere to the same individual manner: historical facts were presented objectively, in a strict logical sequence, and with clear reasoning in the conclusions, and the author's assessment of people and events was visibly present. In the article "Martin Luther and His Essay 'To the Advisers of All Cities in the German Land. That They Should Establish and Maintain Christian Schools,'" Golubkin evaluates Luther's role in the Reformation with journalistic zest, characterizing him as "the originator of the Reformation, founder of Protestantism, titan of the Renaissance," who "left behind a truly boundless creative legacy" («Родоначальник Реформации, основоположник протестантизма, титан эпохи Возрождения Мартин Лютер оставил после себя поистине необозримое творческое наследие»). Assessing Martin Luther's political writings, Golubkin states that they "...were a passionate response of a militant polemicist to one of the most pressing problems of the day" (представляло собой страстный отклик воинствующего публициста на одну из актуальнейших проблем современной ему действительности) (Golubkin 1991, 192). The historian

notes that the school reform undertaken by the humanists in the early years of the Reformation represented a revolutionary upheaval in the sphere of ideology, and that it was the result of Luther's break with papal Rome and the Catholic Church («Предпринятая гуманистами реформа школы получила новые импульсы в первые годы Реформации. Разрыв Лютера с папским Римом и католической церковью ознаменовал начало революционного переворота в сфере идеологии»). The author continues, reinforcing the intensity of the assertion through the use of high literary vocabulary: "The overthrow of the dilapidated foundations of Catholicism led to a catastrophic decline of schools and universities" («Ниспровержение обветшавших устоев католицизма повлекло за собой катастрофический упадок школ и университетов»). In the article's conclusion, Golubkin gives a direct assessment of Luther's appeal "To the Advisers of All Cities in the German Land...": "... it should be admitted that this sincere, deeply human work, excelling from the literary point of view, can be placed among the best works of humanists.…" («Оценивая обращение Лютера «К советникам всех городов земли немецкой...», следует признать, что это искреннее, глубоко человечное, превосходное в литературном отношении произведение может быть поставлено в один ряд с лучшими произведениями гуманистов.…») (Golubkin 1991, 193). The scholar characterizes his protagonist's writings using a number of epithets that clearly demonstrate his attitude towards the personality of Martin Luther as an outstanding reformer.

Golubkin's oeuvre also includes works in which elements of fictional style are clearly visible: "Snow-covered roads, night, a lone horseman making his way stubbornly and fearlessly through the blizzard towards some sublime goal, known only to himself...." («Заснеженные дороги, ночь, одинокий всадник, который упорно и неустрашимо пробивается сквозь пургу к какой-то возвышенной, ведомой лишь ему одному цели»). The author then polemicizes with traditional apologetic German Protestant historiography and raises a number of specific questions: "But where did Luther get the horse, if in Wartburg even his clothes were other people's castoffs? Where did he find the money to pay for food and to treat random strangers he met at inns? How could the commandant of the castle, the dutiful and loyal minion Hans von Berlepsch, let him leave Wartburg without a special dispensation from his master, the Elector of Saxony? And where did this 'free as a king' horseman intend to live in Wittenberg?" (Golubkin 2010b, 78) («Но где взял коня Лютер, который в Вартбурге даже одежду носил с чужого плеча? Где он нашел деньги для оплаты пропитания и угощения первых встречных на постоялых дворах? Как мог отпустить его из Вартбурга без

специального предписания своего господина, курфюрста Саксонского комендант этого замка, исполнительный и верный служака Ганс фон Берлепш? И где намеревался жить в Виттенберге «независимый, как король», всадник?») The scholar goes on in the manner of imaginative literature: "Dark storm clouds began converging on the Elector of Saxony. After the 'assault on icons' in Wittenberg, which took place in early February, they thickened to such an extent that they could incinerate him with bolts of lightning at any moment" (Golubkin 2010b, 79) («Темные тучи поплыли в сторону курфюршества Саксонского. После виттенбергского «штурма икон», который произошел в начале февраля, они сгустились до такой степени, что могли в любой .миг испепелить его стрелами молний»). This passage, which comes from the article "The Return of Martin Luther from Wartburg to Wittenberg," illustrates Golubkin's literary ability. His language is rich in epithets, metaphors, comparisons, and idiomatic expressions. The historian's lively, figurative narrative includes his brilliant translations of German sources on the Reformation and works of German scholars. Even in the article's conclusions, Golubkin uses the figurative mode: "...the materials we have examined confirm the truth of the saying: 'Not everyone boasting of being a chef really is one.' The true 'chef' that organized the return of Luther from Wartburg to Wittenberg was Frederick the Wise – a man of few words who kept to the shadows. Luther, in the diplomatic kitchen of the Elector of Saxony, was mostly given the role of a ladle, to be used to skim off the froth that had accumulated as a result of the Wittenberg movement of 1521–1522" («…рассмотренный нами материал подтверждает истин¬ность поговорки: «Не все те повара, кто во всеуслышание похваляется этим». Подлинным «поваром», организовавшим возвращение Лютера из Вартбурга в Виттенберг, был остававшийся в тени, немногословный Фридрих Мудрый. Лютеру же в дипломатической кухне курфюрста Саксонского отводилась прежде всего роль поварешки, посредством которой надлежало снять накипь, образовавшуюся в результате Виттенбергского движения 1521–1522 гг.») (Golubkin 2010b, 85).

It is safe to say that Golubkin's academic writing style was characterized by "intellectual expressiveness," which in modern scientific and scholarly literature is realized through the use of such instruments as metaphors, comparisons, repetitions, expressive clarifications, inserted remarks, special emphasis on specific points of sentences and phrases, the use of multiple synonyms for the purpose of expressiveness, and the like. Colloquial forms or even elements of direct speech in imitation of dialogue, as well as interrogative and exclamatory sentences, can also be employed (Ivasenko 2015).

Golubkin's considerable talents as a translator are also worth noting. Here is a passage from the article "The Return of Martin Luther from Wartburg to Wittenberg": "Now let us figure out what kind of cross the letter in question refers to. The clarification is found in Gerhard Brändler's book. But the translator completely distorts its meaning, translating the word Nägel as 'claws.' The outcome is 'a sacred object of a special kind with claws, spears, and whips.' However, another meaning of the word Nägel is 'nails.' And Luther's letter speaks of not just some kind of cross that for some reason bristles with claws, but the one on which Christ was crucified. It was not claws, but nails that dug into His hands, and before the crucifixion He was scourged, and after that one of the soldiers pierced His ribs with a spear. Luther's letter is deeply symbolic, and the cross that figures in it is a symbol of the suffering inflicted on the Elector by the Wittenberg movement, which, as we have noted before, is not brought up directly. The passage the meaning of which the translator cannot grasp says that a Christian, including an elector, must humbly endure the trials and sufferings that befall him, as well as the betrayal of his fellow men" («Теперь разберемся, о каком же кресте говорится в рассматриваемом письме. Это разъяснение содержится в книге Герхарда Брендлера. Но переводчица совершенно искажает его смысл, переводя слово «Nägel» как «когти». В результате возникает «святыня особого рода с когтями, копьями и бичами». Однако другое значение слова «Nägel» – «гвозди». И в письме Лютера говорится не просто о каком-то кресте, из которого почему-то торчат когти, а о том, на котором был распят Христос. И не когти, а гвозди впивались в Его руки, и перед распятием Он был подвергнут бичеванию, а после этого один из воинов копьем пронзил Ему ребра. Письмо Лютера глубоко символично, и крест, о котором в нем говорится, – это символ страданий, причиненных курфюрсту Виттенбергским движением, о котором, как мы отмечали, буквально не упоминается») (Golubkin 2010b, 80). Accuracy of translation, attention to detail, and scholarly intuition were the features that distinguished Golubkin as a brilliant translator of Reformation-era German sources and studies of the Reformation movement.

Thus, Yuri Golubkin's scholarly output on the Reformation covers several main areas: the investigation of Martin Luther's life, activities, and creative legacy; consideration of events of the Reformation movement during the 1520s–1530s; study of sources for the history of the Reformation; and analysis of Reformation historiography. The significance of the historian's contribution to these issues was determined by his highest general culture,

brilliant scholarly erudition, deep engagement with historical sources, and lack of deference towards established historiographical views regarding historical figures and events. Together, these factors ensured the independence and soundness of Golubkin's arguments and clarity of their formulation. Because of this, his works remain of great theoretical and practical importance for new generations of scholars who turn to the study of the Reformation in Germany. At the same time, it is to be hoped that Golubkin's legacy will be the object of further historiographical analysis, paving the way towards a comprehensive evaluation of the significance of his contribution to the study of certain key problems of medieval and early modern history.

Список джерел та літератури /List of sources and literature

Domanovskyi, A. N. Yu. A. Golubkin kak medievist. Tsvetok shafrana v rytsarskoi perchatke: «Na tom stoiu i ne mogu inache». V sb.: Golubkin Iu. A. *Issledovaniia o Martine Liutere: Stat'i i vospominaniia.* Khar'kov, 2011, s. 136-145. (In Russian)
Домановский, А. Н. Ю. А. Голубкин как медиевист. Цветок шафрана в рыцарской перчатке: «На том стою и не могу иначе». В сб.: Голубкин Ю. А. *Исследования о Мартине Лютере: Статьи и воспоминания.* Харьков, 2011, с. 136-145.

Diatlov, V. A. Pamiati Uchitelia. V sb.: Golubkin Yu. A. *Issledovaniia o Martine Liutere: Stat'i i vospominaniia.* Khar'kov, 2011, s. 153-157. (In Russian)
Дятлов, В. А. Памяти Учителя. В сб.: Голубкин Ю. А. *Исследования о Мартине Лютере: Статьи и воспоминания.* Харьков, 2011, с. 153-157.

Golubkin, Yu. O. Frants Merinh pro Liutera. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 62, 1971, s. 44-49. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. Франц Мерінг про Лютера. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 62, 1971, с. 44-49.

Golubkin, Yu. O. Martin Liuter u radianskii istoriohrafii. *Pytannia istorii narodiv SRSR*, no. 15, 1973, s. 66-71. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. Мартін Лютер у радянській історіографії. *Питання історії народів СРСР [Issues of the History of the USSR Nations]*, № 15, 1973, с. 66-71.

Golubkin, Yu. O. Suspilno-politychni pohliady Martina Liutera v 1521–1526 rr. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 94, 1973, s. 45-52. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. Суспільно-політичні погляди Мартіна Лютера в 1521–1526 рр. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 94, 1973, с. 45-52.

Golubkin, Yu. Liuter i vittenberzkyi rukh 1521–1522 rokiv. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 104, 1974, s. 75-83. (In Ukrainian)
Голубкін Ю. О. Лютер і віттенберзький рух 1521–1522 років. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 104, 1974, с. 75-83.

Golubkin, Yu. Do pytannia pro rol' «tsvikkauskykh prorokiv» u vittenberzkomu rusi 1521–1522 rokiv. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 118, 1975, s. 93-100. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. До питання про роль «цвіккауських пророків» у віттенберзькому русі 1521–1522 років. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»,* № 118, 1975, с. 93-100.

Golubkin, Yu. O. Liuter u Vartburzi. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 145, 1976, s. 90-98. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. Лютер у Вартбурзі. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*. № 145, 1976, с. 90-98.

Golubkin, Yu. O. Martin Liuter i Tomas Miuntser u 1521–1524 rr. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 167, 1978, s. 23-31. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. Мартін Лютер і Томас Мюнцер у 1521–1524 рр. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 167, 1978, с. 23-31.

Golubkin, Yu. A. Évoliutsiia predstavlenii Martina Liutera o svetskoi vlasti i ee roli v Reformatsii (1517–1525 gody). V: *Ezhegodnik germanskoi istorii.* Moskow, 1979, s. 111-128. (In Russian)

Голубкин, Ю. А. Эволюция представлений Мартина Лютера о светской власти и ее роли в Реформации (1517–1525 годы). В: *Ежегодник германской истории.* Москва, 1979, с. 111-128.

Golubkin, Yu. A., Baev, S. I. (1981). Évoliutsiia vzgliadov F. Éngel'sa na Reformatsiiu i Krest'ianskuiu voinu v Germanii. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia SSSR i zarubezhnyh stran» [The Journal of Kharkiv University. Series: History of the USSR and Foreign Countries]*, no. 214, 1981, s. 59-67. (In Russian)
Голубкин, Ю. А., Баев, С. И. Эволюция взглядов Ф. Энгельса на Реформацию и Крестьянскую войну в Германии. *Вісник Харківського університету. Серія «История СССР и зарубежных стран»*, № 214, 1981, с. 59-67.

Golubkin, Yu. A. Martin Liuter v istoriografii GDR. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History],* no. 238, 1983, s. 52-69. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Мартин Лютер в историографии ГДР. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 238, 1983, с. 52-69.

Golubkin, Yu. A., Diatlov, V. A. Obshhestvenno-politicheskie vzgljady Andreasa Karlshtadta i ego pozicija v Reformacii. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History],* no. 296, 1986, s. 109-117. (In Russian)
Голубкин, Ю. А., Дятлов, В. А. Общественно-политические взгляды Андреаса Карлштадта и его позиция в Реформации. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 296, 1986, с. 109-117.

Golubkin, Yu. A., Mogilka, O. I. M. N. Petrov kak istorik. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriia «Istoriia» [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, no. 316, 1988, s. 25-31. (In Russian)
Голубкин, Ю. А., Могилка, О. И. М. Н. Петров как историк. *Вісник Харківського університету. Серія «Історія»*, № 316, 1988, с. 25-31.

Golubkin, Yu. A. Martin Liuter i ego sochinenie «K sovetnikam vseh gorodov zemli nemetskoi. O tom, chto im nadlezhit uchrezhdat' i podderzhivat' khristianskie shkoly». V sb.: *Shkola i pedagogicheskaia mysl' Srednikh*

vekov, Vozrozhdeniia i nachala Novogo vremeni. Moskva, 1991, s. 190-193. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Мартин Лютер и его сочинение «К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы». В сб.: *Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и начала Нового времени.* Москва, 1991, с. 190-193.

Golubkin, Yu. A. Iz liubvi k istine. In: Luther M. *Vremia molchaniia proshlo.* Khar'kov, 1992, s. 227-332. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Из любви к истине. В сб.: Лютер М. *Время молчания прошло*. Харьков, 1992, с. 227-332.

Golubkin, Yu. A. Martin Liuter v sovetskoi i postsovetskoi istoriografii. V sb.: *Mitsnym oplotom ie nash Boh*. Kyiv, 2000, s. 71-84. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Мартин Лютер в советской и постсоветской историографии. В сб.: *Міцним оплотом є наш Бог.* Київ, 2000, с. 71-84.

Golubkin, Yu. A. Posle buri. (Chto predopredelilo pozitsiiu Liutera v 1526–1529 gg.?). V*isnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History],* no. 485, 2000, s. 48-57. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. После бури. (Что предопределило позицию Лютера в 1526–1529 гг.?). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 485, 2000, с. 48-57.

Golubkin, Yu. A. Martin Liuter i reformirovanie messy. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, no. 526, 2001, s. 52-60. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Мартин Лютер и реформирование мессы. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 526, 2001, с. 52-60.

Golubkin, Yu. A. Posleslovie. In: Liuther M. *Zhit' i vozveshchat' dela Gospodni.* Khar'kov, 2001, s. 335-350. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Послесловие. В сб.: Лютер М. *Жить и возвещать дела Господни*. Харьков, 2001, с. 335-350.

Golubkin, Yu. A. Pervye vizitatsii v kurfiurshestve Saksonskom. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History],* no. 566, 2002, s. 64-72. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 566, 2002, с. 64-72.

Golubkin, Yu. O. Na shliakhu do suverennoi terytorialnoi Yevanhelichnoi Tserkvy v kurfiurshestvi Saksonskomu. *Visnyk Chernihivskoho pedahohichnoho universytetu [The Journal of Chernihiv Pedagogical University],* no. 27, 2004, s. 9-12. (In Ukrainian)
Голубкін, Ю. О. На шляху до суверенної територіальної Євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському. *Вісник Чернігівського педагогічного університету,* № 27, 2004, с. 9-12.

Golubkin, Yu. A. «Uchit', radovat' i privodit' v dvizhenie serdtsa» («Zastol'nye rechi» Martina Liutera). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, no. 762, 2007, s. 101-110. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. «Учить, радовать и приводить в движение сердца» («Застольные речи» Мартина Лютера). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»,* № 762, 2007, с. 101-110.

Golubkin, Yu. A. Istina rozhdaetsja v ogne somnenij i duhovnyh iskanij ("Anfechtungen" «rannego» Ljutera). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History],* no. 816, Istoriia, 2008, s. 20-30. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Истина рождается в огне сомнений и духовных исканий ("Anfechtungen" «раннего» Лютера). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 816, 2008, с. 20-30.

Golubkin, Yu. A. Vklad Martina Liutera v sozdanie nemeckikh duhovnykh pesen. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv*

National University. Series: History], no. 908, 2010, s. 272-280. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 908, 2010, с. 272-280.

Golubkin, Yu. A. Vozvrashhenie Martina Liutera iz Vartburga v Vittenberg. *Istorik i ego delo [The Historian and his Affair],* no. 8, Izhevsk, 2010, s. 77-85. (In Russian)
Голубкин, Ю. А. Возвращение Мартина Лютера из Вартбурга в Виттенберг. *Историк и его дело*, № 8, Ижевск, 2010, с. 77-85.

Ivasenko, L. Naukovyi styl' iak ob''iekt doslidzhennia vitchyznianykh uchenykh. *Polihrafiia i vydavnycha sprava [Printing and Publishing],* no. 1(69), 2015, s. 111-120. (In Ukrainian)
Івасенко, Л. Науковий стиль як об'єкт дослідження вітчизняних учених. *Поліграфія і видавнича справа,* № 1(69), 2015, с. 111-120.

Karikov, S. A. Osnovnye napravleniia issledovaniia Reformatsii v trudakh Yu. A. Golubkina. V sb.: *Spadok Reformatsii: do 500-richchia 95 tez Martina Liutera ta pamiati Yu. O. Golubkina (1941–2010).* Kharkiv, 2019, s. 25-33. (In Russian)
Кариков, С. А. Основные направления исследования Реформации в трудах Ю. А. Голубкина. В сб.: *Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941–2010).* Харків, 2019, с. 25-33.

Sorochan, S. B., Domanovskyi, A. N. Chetvert' veka puti v srednevekov'e: medievistika na istoricheskom fakul'tete Khar'kovskogo universiteta. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, no. 1145, 2015, s. 41-58. (In Russian)
Сорочан, С. Б., Домановский, А. Н. Четверть века пути в средневековье: медиевистика на историческом факультете Харьковского университета. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 1145, 2015, с. 41-58.

Сергій Каріков
доктор історичних наук, доцент
Національний університет цивільного захисту України
Вул. Чернишевська, 94, 61023, Харків, Україна
Email: karikov.nuczu@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5121-4103

Інна Підгородецька
кандидат філологічних наук, доцент
Державний біотехнологічний університет
Вул. Алчевських, 22, 61002, Харків, Україна
Email: ipodgorodetskaya@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4402-033X

НОВАТОР ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ: СПЕЦИФІКА ПРОБЛЕМАТИКИ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ В НАУКОВИХ РОБОТАХ Ю. ГОЛУБКІНА

Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити основний зміст наукових робіт видатного медієвіста Юрія Олексійовича Голубкіна, присвячених вивченню Реформації. Ю. Голубкін — автор понад 90 наукових, науково-популярних, навчально-методичних праць з історії Середньовіччя і раннього Нового часу. Зазначено, що діяльність ученого була пов'язана з вивченням творчості Мартіна Лютера і його участі в подіях Реформації. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні історико-генетичного, історико-типологічного, історико-порівняльного методів, у поєднанні з принципами науковості, історизму, об'єктивності. Наукова новизна дослідження визначається з'ясуванням провідних напрямів вивчення Реформації у працях Ю. Голубкіна й аналізом змісту основних етапів наукової діяльності дослідника. Визначено, що на першому етапі (у працях 1970–1980-х рр.) Ю. Голубкін приділяв основну увагу соціально-політичним поглядам Мартіна Лютера і його участі в ранньобуржуазній революції в Німеччині. Встановлено, що на другому етапі (у роботах 1990–2000-х рр.) дослідник проаналізував формування релігійних переконань Лютера і його

участь у створенні Євангелічної церкви. У статтях і перекладах вченого яскраво виражено особливості його індивідуального стилю. Йому притаманні експресія, широке використання метафор, епітетів, фразеологізмів. Зроблено висновок, що наукова діяльність Ю. Голубкіна була тісно пов'язана з його перекладами основних творів реформатора. Необхідність вивчення новаторського підходу Ю. Голубкіна до діяльності Мартіна Лютера визначає перспективи подальших досліджень творчості історика як вагомого внеску в історіографію Реформації.

Ключові слова: ***Юрій Голубкін, історіографія Реформації, Мартін Лютер, медієвістика.***

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors on 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text was recommended for print on 29.11.2021.

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-02
УДК 930.2:003.34]:94(392)"-024"

Андрій Зелінський
доктор історичних наук, в.о. провідного наукового співробітника
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Вул. Леонтовича, 5, 01054, Київ, Україна
Email: z-al@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0214-4625

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ВІФІНСЬКОГО ЦАРЯ ЗІЕЛА. У СВІТЛІ НОВИХ КОСЬКИХ НАПИСІВ[1]

Поява цієї публікації зумовлена відкриттям нового блоку написів з острову Кос, що їх опублікували у 50-му томі журналу «Chiron» Д. Боснакіс і К. Халлоф. З-поміж цих написів, датованих 243 р. до Р.Х., особливий інтерес викликають два царські листи, пов'язані з визнанням асилії коського храму бога Асклепія. Перший з них належить цареві Віфінії Зілу, другий — селевкідській цариці Лаодіці І, матері Селевка ІІ й Антіоха Гієракса. Комплексний аналіз змісту цих документів спонукає до перегляду наших уявлень про зовнішньополітичні пріоритети царя Зіела, починаючи з

[1] Щиро дякую д.і.н. О.Л. Габелкові, к.і.н. Ю.М. Кузьміну і д.і.н. В.В. Ставнюку за допомогу, надану мені під час роботи над цим сюжетом. Також я вдячний докт. габ. А. Чошкуну, котрий люб'язно ділиться зі своїми колегами рукописами власних статей. При цьому, звичайно, ніхто, крім мене, не несе відповідальності за висновки й припущення, викладені на цих сторінках.

Як цитувати: Зелінський, А. Зовнішньополітичні орієнтири віфінського царя Зіела. У світлі нових коських написів. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 27-48, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-02.

In cities: Zelinskyi, A. Foreign Policy Orientation of the Bithynian King Ziaelas in Light of New Inscriptions from Kos. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 27-48, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-02.

© Зелінський, А., 2021

другої половини 240-х рр. до Р.Х. На підставі вже відомого більш раннього листа Зіела Віфінського до громадян Косу (IG XII, 4, 1, 209), поєднаного зі змістом пасажу Хроніки Євсевія Кесарійського (Euseb. Chron. Schoene, I, 251), значна кількість сучасних дослідників доходила висновку стосовно існування тривалого союзу між зазначеним віфінським царем і володарем держави Птолемеїв — Птолемеєм III Евергетом. На їхню думку, цей союз, утворений на початку другої половини 240-х рр. до Р.Х., проіснував як мінімум до середини 230-х рр. до Р.Х. Натомість, з огляду на спостереження, що їх зробили на підставі нових царських листів Д. Боснакіс, К. Халлоф і автор цієї публікації, можна говорити лише про дуже нетривалий характер політичного альянсу між Зіелом і Птолемеєм III. Невдовзі після угоди Зіел повернувся на звичну для себе селевкідську політичну орбіту. Такий висновок випливає з огляду на відсутність згадок про Птолемея III в новому листі віфінського царя у поєднанні з вказівками на контакти між останнім і відверто ворожою до Евергета Лаодікою I. Імовірно, цей крок Зіела був продиктований відсутністю реальної військово-політичної підтримки з боку александрійського володаря. Факт розриву короткочасних відносин між Зіелом і Птолемеєм III разом зі свідченнями відомих нам джерел дозволяє говорити про незмінність подальшого перебування віфінського царя у сфері впливу Селевкідів.

Ключові слова: ***Зіел Віфінський, Лаодіка I, Птолемей III, Антіох Гієракс, Кос, Третя Сирійська війна, Братовбивча війна III ст. до н. е.***

Одна з найбільш характерних особливостей елліністичних студій полягає у можливості кардинального перегляду здавалось би усталених уявлень про ту чи ту подію чи навіть процес з огляду на введення до наукового обігу нового історичного джерела. Поява таких джерел нерідко призводила до переведення стрункових наукових гіпотез у категорію історіографічних міфів. Яскравою ілюстрацією зазначеного стану речей стала необхідність перегляду низки стереотипів, пов'язаних з деякими аспектами зовнішньої та внутрішньої політики держав елліністичного

світу, здійснюваної у 40-ві і почасти 30-ті рр. III ст. (тут до Р.Х.). Така необхідність була спричинена нещодавньою публікацією блоку нових написів, знайдених у храмі Асклепія на острові Кос, що її зробили Д. Боснакіс і К. Халлоф (Bosnakis, Halof 2020)[2]. Ідеться про 8 окремих текстів, які загалом займають 91 рядок по обидва боки мармурової стели (Bosnakis, Hallof 2020, 290-295).

Зазначені написи, датовані 243 р. (Bosnakis, Hallof 2020, 318-319; Hatzopoulos 2021, 199, 206; Kuz'min 2021)[3], поповнюють чималу групу полісних декретів і листів елліністичних монархів, пов'язану з визнанням асилії (недоторканності)[4] коського храму Асклепія та панеллінського статусу місцевих ігор на честь зазначеного бога-цілителя[5]. У межах цієї публікації найбільший інтерес викликають два т. зв царські листи, розміщені на стороні «Б» вищевказаної стели. Перший з них належить віфінському цареві Зіелу (Bosnakis, Hallof 2020, 312, ll. 67-75)[6], другий —

[2] Зазначена публікація, котра de facto побачила світ у лютому 2021 р., вже встигла набути широкого наукового розголосу. Нововідкриті написи стали ключовою темою міжнародного наукового онлайнового круглого столу: «Новые надписи из архива косского храма Асклепия в контексте истории эллинистического мира сер. III в. до н.э.» (Москва, 23 квітня 2021 р.), а також лягли в основу трьох вже опублікованих статей (Hatzopoulos 2021; Coşkun 2021; Kuz'min 2021).

[3] Знайдений з-поміж зазначених написів лист віфінського царя Зіела, котрий, між іншим, перебуває у центрі цього дослідження (див. нижче), слугує важливим аргументом на користь віднесення масштабної дипломатичної кампанії коських теорів, яка передувала запровадженню панеллінських Асклепій (див. прим. 5, на 243 р.) (Hatzopoulos 1996, 139; Mari 2019a, 200; 2019b, 33; Zelinskyi 2020, 146-147, 441, прим. 1277). Стосовно більш популярного (переважно механічного) датування коської дипломатичної місії 242-м р. див. Herzog, Klaffenbach 1952, 20; Chambers 1954, 385-394; Bengtson 1955, 459; Sherwin-White 1978, 96, 103n, not. 107, 110-114; Rigsby 1996, 107; Buraselis 2004, 15; Paschidis 2008, 368; Carlsson 2010, 210; Rutherford 2013, 78, 275; Raynor 2016, 253; Höghammar 2016, 144; Knäpper 2018, 87-88. Навіть після видання нових коських написів А. Чошкун з притаманним йому гіперкритицизмом (пор. нижче), намагається довести доцільність традиційного датування (Coşkun 2021).

[4] Про форми й різновиди асилії (див. наприклад: Wöss 1923; Rigsby 1996; Chaniotis 1996; Raynor 2016; Knäpper 2018).

[5] Найбільш повний корпус відповідних написів, відомих до відкриття текстів, що їх опублікували Д. Боснакіс і К. Халлоф, міститься у присвяченій Косу частині епіграфічної серії «Inscriptiones Graecae» (IG XII, 4, 1, №№ 207-245). Стосовно більш ранніх коментованих видань зазначених написів див. Herzog, Klaffenbach 1952; Rigsby 1996, 106-153; пор. R.C. №№ 25-28. З приводу різних інтерпретацій, гіпотез і припущень, висловлених до 2021 р. у зв'язку з вищезгаданою коською акцією також див. Herzog 1930; Bengtson 1955; Sherwin-White 1978, 110-114; Rigsby 2004; Buraselis 2004; Paschidis 2008, 368-373; Balakhvantsev 2011; Nelson 2013; Bosnakis 2014, 66-70; Gabelko 2015; Höghammar 2016, 144-154; Knäpper 2018, 87-104; Zelinskyi 2020, 146-147, 441-443, прим. 1276-1287.

[6] У написі він іменується Зігелом. Про цього царя див. Habicht 1972; Schottky 2002; Gabelko 2005, 198-226; Paganoni 2019, 76-95.

певній цариці на ім'я Лаодіка (Bosnakis, Hallof 2020, 320-321, ll. 76-90).

Лист царя Зіела Віфінського (пер. А. З.[7])

«Ці листи надійшли від царя Зігела із зображенням вершника на печаті:

Зігел, цар віфінців, народу косців вітання!

Арістіон, Партенопей, Євксипп, ваші посланці, оголосили нам про святкове зібрання, і ігри (агони), і жертвоприношення, котрі в майбутньому ви влаштовуєте для Асклепія; вони також повідомили про те, що святилище має бути недоторканним. Ми доброзичливо прийняли священне посольство (теорію[8]), і святилище, як ми вже раніше вам писали, повинно бути недоторканним згідно з нашою волею.

Прощавайте! Тридцять дев'ятого [року — Д.Б., К.Х.[9]], двадцять сьомого бріеттія[10]».

Лист цариці Лаодіки (пер. А. З.)

«[Лист — Д.Б., К.Х.] Лаодіки із зображенням якоря на печаті:

Цариця Лаодіка раді і народу косців вітання!

Ваші посланці: Арістіон, Партенопей, Євксипп оголосили нам про жертвоприношення, і священні ігри (агони), і святкове зібрання, котрі ви влаштовуєте Асклепію, і просили, щоб святилище було б недоторканним і щоб ми все, що сприятиме його шані, могли для нього влаштувати. І хоча ми також вже раніше приязно відгукнулися на те, що стосувалося народу, ми й тепер, згідно з проханням, з максимальною доброзичливістю визнаємо жертвоприношення, і святкове зібрання, і священні ігри і вважаємо це за правильне для щастя і блага, і нехай святилище Асклепія буде недоторканним, як ви це прохаєте. Ми будемо намагатися, [якщо держава — Д.Б., К.Х.] перебуватиме у кращому стані, [вшановувати святилище на Косі — Д.Б., К.Х.] у гідний спосіб, і як до народу в цілому, так і [до кожного громадянина — Д.Б., К.Х.] особисто в усьому будемо виявляти особливу турботу. Однак про це вам також [розкажуть — Д.Б., К.Х.] священні посланці (теори).

---

[7] У квадратних дужках міститься переклад, зроблений на підставі текстових кон'єктур, які запропонували Д. Боснакіс і К. Халлоф.

[8] Про сутність інституції теорів (див., наприклад: Rutherford 2013).

[9] На думку видавців, яку я цілковито поділяю, ідеться про датування листа за т. зв. Мікейською ерою, започаткованою зимою 282/281 рр. (Bosnakis, Hallof 2020, 316-320). При цьому О. Л. Габелко у приватному листуванні досить переконливо висловився за зв'язок зазначеної ери з містом Нікеєю, котре на той момент могло відігравати роль тимчасової столиці Зіела.

[10] Орієнтовно, хоча й не безперечно, віфінський місяць бріеттій (преєтей?) може відповідати травню/червню, як це було за часів римського панування (Bosnakis, Hallof 2020, 320; пор. Geisau 1954; Rea, 1992; Coşkun 2021, 36-37).

[Прощавайте — Д.Б., К.Х.]!»

Перш ніж перейти до центральної постаті цього дослідження, царя Зіела Віфінського, вважаю за доцільне сказати кілька слів з приводу ідентифікації цариці (Басиліси) Лаодіки. Виходячи зі змісту відповідного листа, здеться про жінку, наділену офіційним царським статусом, причетну до династії Селевкідів (на що вказує печатка з якорем, якою вона користувалася[11]), здатну приймати самостійні рішення у сфері зовнішньої політики й таку, що мінімум двічі здійснювала офіційні контакти з полісом косців. Видавці листа Лаодіки розглядали можливість ототожнення його авторки з чотирма жінками: 1) Лаодікою I (першою дружиною селевкідського царя Антіоха II і матір'ю майбутнього Селевка II та Антіоха Гієракса)[12], 2) т.зв. Лаодікою II (дружиною Селевка II)[13], 3) умовно безіменною (?!) дочкою Антіоха II та Лаодіки I (дружиною понтійського царя Мітрідата II)[14], 4) безіменною дочкою неодноразово згадуваного Зіела Віфінського, відомою як дружина Антіоха Гієракса (Bosnakis, Hallof 2020, 321-323)[15]. При цьому обидва

[11] Про якір як усталений символ династії Селевкідів (див., наприклад: Smirnov 2013, 134-135; Ogden 2017, 23-26, 44-50, 271-274; Kuz'min 2018; Erickson 2019, 46-49).

[12] Про неї див. OGIS, № 225 = R.C. №№ 18-20; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. In Dan. XI, 6-9; AD 247A; 245A; App. Syr. 65-66; Val. Max. IX, 14e, 1; Plin. Hist. Nat. VII, 53; Just. XXVII, 1; Polyaen. VIII, 50; Athen. XIII, 593b-d; Euseb. Chron. (Schoene), I, 251; Plut. De Frat. 15; D'Agostini 2016б; 2018; Ramsey 2020. У цьому ж зв'язку варто ознайомитися з гіперкритичною публікацією А. Чошкуна (Coşkun 2016).

[13] Про неї див. Polyb. IV, 51; VIII, 22; I.Labr. 8; Karttunen 1999, 1128-1129, II5; Ogden 1999, 132. З приводу деяких сумнівів щодо тотожності Лаодіки, згаданої у вищевказаних джерелах з дружиною Селевка II див., наприклад: Walbank 1957, 501; Virgilio 2003, 174-175; D'Agostini 2021, 201; пор. Bosnakis, Hallof 2020, 322, Anm. 104.

[14] Про неї див. Just. XXXVIII, 5; Euseb. Chron. I, 251; D'Agostini 2016a, 92-93. У сучасній історіографії зазначену жінку прийнято називати Лаодікою лише з огляду на те, що вищезгадане ім'я носила її мати і бодай одна з дочок (Karttunen 1999, 1128, II4; D'Agostini 2021, 201, 205, not. 30). Проте у відомих нам джерелах немає жодної згадки про Селевкідську царівну на ім'я Лаодіка, народжену дружиною Антіоха II (Bosnakis, Hallof 2020, 321). Натомість Порфирій/Євсевій говорять про двох дочок Антіоха II від Лаодіки (Euseb. Chron. I, 251), чиї імена нам відомі з інших джерел. Їх звали Стратонікою (див. нижче) й Апамою (AD 245A; Balakhvantsev 2017, 50, прим. 144; пор. Zelinskyi 2020, 408, прим. 1025 з менш ригористичними поглядами). Оскільки Стратоніка була видана за майбутнього македонського царя Деметрія II (Gabelko, Kuz'min 2008, 142-151; Zelinskyi 2020, 128, 410, прим. 1036-1038 з подальшою літературою), то саме Апама мала стати дружиною Мітрідата II Понтійського, на що, до речі, неодноразово вказував А. С. Балахванцев (див. наприклад: Balakhvantsev 2017, 50).

[15] Про неї див. Euseb. Chron. I, 251. З приводу умоглядних спроб наділити дружину Антіоха Гієракса іменем Лаодіка див. Ogden 1999, 158n, not. 1; Dodd 2009, 77 із запереченням 49, not. 146; Coşkun 2021, 37-39; пор. Paganoni 2019, 91, not. 292. Навіть правильність припущення, згідно з яким Гієракс мав дочку на ім'я Лаодіка (Habicht 1972, 396; Zelinskyi 2020, 160, 458н, прим. 1395; Coşkun 2021, 38, not. 37; пор. D'Agostini 2014, 45, not. 39),

дослідники одностайно висловилися на користь ототожнення авторки опублікованого ними листа з першою дружиною, а згодом удовою Антіоха II (Bosnakis, Hallof 2020, 322-323). Цей висновок, своєю чергою, піддав сумніву А. Чошкун. Намагаючись урятувати власну досить хистку гіпотезу, згідно з якою Лаодіка I загинула на самому початку III Сирійської війни, тобто у серпні/вересні 246 р.[16] (Coşkun 2018, 213-215, 244, not. 72-73; пор. Bosnakis, Hallof 2020, 323), він пропонує ототожнити авторку вищезгаданого (більш пізнього) листа з дружиною Гієракса і відповідно дочкою Зіела (Coşkun 2021, 37-39)[17].

Внаслідок зіставлення відомої нам інформації про вищенаведених чотирьох еллініcтичних цариць (див. прим. 12-15) я дійшов висновку про доцільність точки зору Д. Боснакіса та К. Халлофа. Як ми вже бачили, лише перша дружина й удова Антіоха II зі стовідсотковою впевненістю мала ім'я «Лаодіка». Більш-менш упевнено власницею цього імені можна вважати дружину Селевка II (див. прим. 13). Припущення ж, висловлені стосовно дружин Мітрідата II й Антіоха Гієракса не мають жодного підтвердження у відомих нам джерелах (див. прим. 14-15). Перший же відомий нам випадок прийняття представниками династії Селевкідів нового («царського») імені датується лише серединою 220-х рр.[18]. До того ж цю практику застосовували Селевкіди вкрай нечасто (Berzon, Gabelko 2018, 246-251). Отже, навіть у разі достовірності гіперкритичної хронології

зовсім не дозволяє апріорно перенести це ім'я на дочку Зіела; оскільки гіпотетична Гієраксова дочка могла бути названа на честь своєї бабусі по батьківській лінії Лаодіки I (див. вище). Також у цьому контексті не можна не згадати базоване на твердженні плутаника-Юстина (Just. XXVII, 3) припущення щодо наявності у Гієракса двох дружин — каппадокійки й віфінки (Dodd 2009, 77; Balakhvantsev 2017, 50; пор. Zelinskyi 2020, 450, прим. 1238). Проте, з огляду на ненадійність і недбалість вищезгаданого античного автора (пор. Balakhvantsev 2017, 78, прим. 256), помножену на відсутність відповідної інформації у Порфирія/Євсевія (Euseb. Chron. I, 251, 253) і певною мірою на юний вік самого Гієракса (Just. XXVII, 2; Ogden 1999, 131; Zelinskyi 2020, 450, прим. 1238) вищезгадане припущення варто віднести до категорії історіографічних міфів.

[16] Про III Сирійську війну, що тривала протягом 246–241 рр. (див. Beyer-Rotthoff 1993, 17-67; Huss 2001, 338-355; Grainger 2010, 153-170; Zelinskyi 2020, 126-150, 406-449, прим. 1020-1317; і Coşkun 2018; Olbrycht 2021, 50-65 з викладенням окремих дуже контраверсійних поглядів).

[17] Варто зазначити, що до переліку потенційних, проте нереальних кандидатур канадський дослідник додає й дружину самого Зіела, котру також, не вагаючись, іменує Лаодікою (Coşkun 2021, 38, not. 37). У відомих нам джерелах не трапляється жодної згадки про цю жінку. Однак на існування в Зіела як мінімум однієї дружини вказує наявність у нього двох законних дітей: майбутнього віфінського царя Прусія I (Strab. XIII, IV, 3) і вищезгаданої безіменної дочки, одруженої з Антіохом Гієраксом (див. прим. 15).

[18] Ідеться про воцаріння Александра, старшого сина Селевка II, під іменем Селевк (Berzon, Gabelko 2018, 246-247).

А. Чошкуна (див. прим. 21), ми не мали б підстав для припущення, що дочка Зіела, ставши селевкідською царицею[19] (або наречена Мітрідата II, набувши царського статусу), прийняли нове ім'я (Лаодіка).

На користь Лаодіки I говорить і відзначена видавцями політична самостійність авторки листа, у якому не згадується жодного царя (Bosnakis, Hallof, 321). Жодна з інших трьох цариць (навіть Лаодіка II) не згадується в наших джерелах як ініціаторка чи виконавиця певних зовнішньополітичних або громадських заходів (див. прим. 13-15), що я схильний розцінювати не як відсутність свідоцтва, а як свідоцтво відсутності. На відміну від них, Лаодіка I виступає активним гравцем мінімум на внутрішньополітичному полі й прагне укріпити й посилити власний династичний статус, набутий у момент смерті її чоловіка (див. прим. 12). Саме така жінка, попри наявність дорослого коронованого сина — Селевка II (див., наприклад: Ogden 1999, 132; Zelinskyi 2020, 128, 412, прим. 1050), могла підтримувати тривалі одноосібні дипломатичні зносини з іноземною державою, результатом яких стало фактичне визнання територіальної недоторканності останньої (пор. Knäpper 2018, 87-104; Zelinskyi 2020, 146-147, 441-443, прим. 1276-1287).

Нарешті, схоже на те, що між обома авторами нових царських листів є спільний знаменник. Видавці напису дійшли слушного висновку щодо відправки обох документів віфінською дипломатичною поштою, запломбованою Зіеловою печаткою з династичним зображенням вершника (пор. Bosnakis, Hallof 2020, 315). При цьому лист Лаодіки, що містився всередині пакунку, був додатково запечатаний селевкідською печаткою з якорем (Bosnakis, Hallof 2020, 312-313, 321). Від себе додам, що лист, який написав Зіел, справляє враження витягу з листа Лаодіки. Схоже на те, що обидва листи укладали в одній і тій самій царській канцелярії або ж Зіелові чиновники зробили «рерайт» з наданого їм тексту листа селевкідської цариці[20]. Водночас як Д. Боснакіс і К. Халлоф, так і А. Чошкун, попри розбіжності в питанні ідентифікації Лаодіки[21], припустили, що тісні контакти між селевкідською царицею і

[19] Про царський титул у Гієракса на початку 230-х рр. див., наприклад: Zelinskyi 2020, 153, 451, прим. 1339, 1342, 453, прим. 1357.

[20] Схоже на те, що текстова подібність обох листів не могла бути наслідком використання усталеного дипломатичного протоколу, оскільки у випадку листів щодо визнання коської асилії схожого протоколу, очевидно, не існувало (див., наприклад: Knäpper 2018, 99).

[21] У контексті цього дослідження мушу зробити низку додаткових критичних зауважень з приводу ототожнення, яке запропонував А. Чошкун. Його гіпотеза містить декілька хибних моментів як фактологічного, так і методологічного характеру. По-перше: як уже

віфінським царем мають безпосередній зв'язок з одруженням Антіоха Гієракса на Зіеловій дочці (Bosnakis, Hallof 2020, 325-326; Coşkun 2021, 38-39), з чим я не можу погодитися. Як буде видно із запропонованої нижче реконструкції, між політичним зближенням Зіела з Лаодікою I та одруженням їхніх дітей могло минути приблизно 8 років.

Про Зіела Віфінського нам відомо дуже мало (пор. прим. 6). Він був старшим сином царя Віфінії Нікомеда I (Memn. XIV, 1; Steph. Byz. Zela) від його першої дружини — фрігійки Дітізели (Arr. Bithyn. F. 63 Roos = Tzetz. Chiliad. III, 950 ff; пор. Plin. Hist. Nat. VIII, 144). Унаслідок інтриг Етазети, другої батькової дружини, Зіел був позбавлений прав на престол на користь своїх малолітніх єдинокровних братів і мусив рятуватися втечею до Вірменії/Софени (Memn. XIV, 1; Gabelko 2005, 200). Після смерті Нікомеда прибл. 255 р. (Gabelko 2005, 198; Paganoni 2019, 80) Зіел вів тривалу війну за віфінський престол (т. зв. війна за віфінську спадщину) проти військ, наданих офіційними іноземними опікунами його малолітніх конкурентів: царем Єгипту Птолемеєм II Філадельфом, царем Македонії Антігоном Гонатом, а також громадянами Візантія, Гераклеї та Кіоса (Memn. XIV). Поступово (не раніше 243 р.[22]) у його руках опинилося все батькове царство (пор. Gabelko 2005, 205; Grainger 2010, 131; Paganoni 2019, 79-80). При цьому на певному етапі Зіел, імовірно, отримував військову допомогу від Антіоха II (Zhigunin 1980, 113, 120; Gabelko 2005, 202; Balakhvantsev 2011, 87-89), а після смерті

було вказано вище, у своїх викладках він подає неверифіковане джерелами твердження про іменування Зіелової дочки Лаодікою як заздалегідь аргументовану даність. По-друге: уже також відзначалося, що його висновки апріорі позбавлені об'єктивності, оскільки працюють на підтвердження раніше запропонованої гіпотези, від якої він не готовий у разі необхідності відмовитися (див. вище). По-третє: саме припущення щодо смерті Лаодіки I за кілька років до написання листа громадянам Косу є важливою складовою більш ніж сумнівної теорії, що, всупереч наявним джерельним свідченням, поєднує в часі III Сирійську війну (див. прим. 16) і т. зв. Братовбивчу війну (див. прим. 25) між Селевком II і Антіохом Гієраксом (Coşkun 2018). І по-четверте: як аргументацію на користь ототожнення цариці Лаодіки з дочкою Зієла, А. Чошкун постійно наводить положення вищезгаданої теорії, невід'ємною складовою якої є припущення про ранню смерть першої дружини й удови Антіоха II; отже, він використовує як аргументи те, що зрештою збирається довести, а отже, відверто порушує один з найважливіших принципів дослідницького процесу.

[22] Протягом певного часу частина Віфінії продовжувала належати одному із єдинокровних братів Зіела, Зіпойту (Тібойту) III (Gabelko 2005, 205). При цьому, якщо вищезазначений Зіпойт був автором одного з раніше відомих царських листів до косців (IG XII, 4, 1, № 213), як це в межах поки що неопублікованої гіпотези слушно припускає О. Л. Габелко (Zelinskyi 2020, 442н, прим. 1283; пор. Gabelko 2015), саме 243 р. як дата написання цього листа (пор. вище) повинна виступати як terminus post quem для повновладного Зіелового воцаріння і втечі його єдинокровного брата до Македонії (Polyb. IV, 50-51).

останнього у 246 р. (див. наприклад: Bosnakis, Hallof 2020, 322) — встановив дружні відносини з єгипетським царем Птолемеєм III Евергетом (IG XII, 4, 1, 209 = R.C. № 25). Ставши повновладним царем Віфінії, Зіел проявив себе як енергійний амбітний правитель (пор. Arr. Bithyn. F. 64 Roos). Він здійснив низку завоювань у внутрішніх районах Малої Азії (Steph. Byz. Zela; Kressa; Gabelko 2005, 218-222; Paganoni 2019, 83-85); уклав політично-династичний союз з Антіохом Гієраксом, одруживши з ним свою дочку (Euseb. Chron. I, 251); після чого разом із зятем розв'язав невдалу війну проти Пергамського царя Аттала I (P. Trog. Prol. XXVII). Схоже, що саме зазначена військова невдача, зрештою, і стала опосередкованою причиною загибелі цього віфінського володаря прибл. 230/229 р. (P. Trog. Prol. XXVII; пор. Athen. II, 58c; також див. Gabelko 2005, 223; Paganoni 2019, 93-95).

Царські листи, які опублікували Д. Боснакіс і К. Халлоф, дозволяють кинути світло на зміни у зовнішній політиці Зіела, що відбувалися протягом сер. 240-х – сер. 230-х рр. Проте перед аналізом їхнього змісту необхідно звернутися до двох добре відомих джерел, також безпосередньо пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю віфінського володаря. Перше з них являє собою ще один лист, який написав Зіел до косців з приводу визнання недоторканності їхнього храму Асклепія (IG XII, 4, 1, № 209 = R.C. № 25 = Rigsby 1996, 118-121, № 11 = Gabelko 2005, 210-214 = Paganoni 2019, 172-178). У його змісті нас цікавлять три моменти: 1) відсутність згадок про попередні контакти з приводу асилії, що відрізняє цей лист від нещодавно відкритого документа (див. вище); 2) згода Зіела на визнання вищевказаної асилії («…ми визнаємо недоторканним святилище, як ви вважаєте за належне» – пер. А. З.[23]); 3) підкреслення дружніх і союзницьких відносин між Зіелом і Птолемеєм III («…цар Птолемей, який виступає нашим другом і союзником…»[24] – пер. А. З.).

Другим джерелом я називаю кілька разів згадуваний на цих сторінках пасаж з Хроніки Євсевія Кесарійського (Euseb. Chron. I, 251), у якому йдеться про події т. зв. Братовбивчої війни між Селевком II й Антіохом Гієраксом[25]. Оскільки у завершальній частині цього дослідження буде

[23] На мою думку, остання обмовка свідчить про бажання косців поширити недоторканність їхньої центральної святині на весь острів (пор. вище).

[24] Усталене ототожнення «царя Птолемея» з Птолемеєм III (див. нижче) зберігає актуальність навіть після публікації нових коських написів (Bosnakis, Hallof 2020, 314, Anm. 82; пор. Coşkun 2021).

[25] Про Братовбивчу війну див. AD, 237a, o13; 234a, o12-13; 229a, r5-6; Just. XXVII, 2-3; XLI, 4; P. Trog. XXVII; Strab. XVI, II, 14; Plut. Reg. et Imp. XXXIV; Plut. De Frat. 15; Plut. De Sollert. 22; Polyaen. IV, 9, 6; 17; VIII, 41; Athen. XIII, 577f; 593e; а також Will 1979,

запропоновано нову інтерпретацію зазначеного уривка, я вважаю за доцільне навести його дослівно (пер. А. З.):

«…за його (Селевка II) життя так сталося, що його молодший брат Антигон (тобто Антіох Гієракс) відмовився прийняти наявний стан речей і спробував узяти владу. Антигонові допомагав Александр — брат його матері Лаодіки, котрий керував містом Сарди. … Селевк виграв битву в Лідії, але не зміг заволодіти Сардами або Ефесом, котрим правив Птолемей (III). Згодом Селевк бився у другій битві проти Мітрідата в Каппадокії, де 20 тисяч його воїнів убили варвари, а сам він утратив своє життя[26]. … Антигон, брат Селевка, поширив свою владу на Велику Фригію і обклав її жителів поборами. Потім він відрядив стратегів із військом проти Селевка. Проте його зрадили власні союзники-варвари[27]. Він утік із нечисленними прибічниками до Магнесії. Наступного дня він знову став до бою і переміг, отримавши допомогу від Птолемея. Після цього він одружився з дочкою Зіела».

На підставі поєднання даних раніше відомого листа Зіела і свідчень Хроніки Євсевія низка сучасних дослідників, до числа яких належав і автор цих рядків, дійшла висновку про існування тривалого союзу між Птолемеєм III і Зіелом Віфінським. У світлі зазначеної гіпотези утворення цього альянсу, зафіксованого в листі віфінського царя до косців припадало на середину 240-х рр. Подальшим його проявом виступав шлюб дочки Зіела з Антіохом Гієраксом, союзним на той момент Птолемеєві, вписуваний у хронологічні межі Братовбивчої війни (переважно, 240/239—236 рр. — пор. прим. 25). Своєю чергою, на підставі цих двох джерельних свідчень, поєднаних із принципом argumentum ex silentio, припускалася ймовірність збереження дружніх відносин між Птолемеєм III і Зієлом до самої загибелі останнього (див., наприклад: Huss 1976, 98; Will 1979, 291, 299; Beyer-Rotthoff 1993, 70, 75; Gabelko 2005, 212, 222, прим. 185, 262, прим. 297; Grabowski 2010, 219; Paganoni 2019, 86, 88, 90-92, 175-176; Zelinskyi 2020, 147, 153)[28].

294-301; Phigunin 1980, 134-138; Beyer-Rotthoff 1993, 74-76; Huss 2001, 362-363; Chrubasik 2016, 73-81, 250-252; Paganoni 2019, 88-93; Grainger 2020, 141-147; Zelinskyi 2020, 151-155, 449-452, прим. 1318-1355.

[26] Вірогідно, мається на увазі поразка Селевка в битві при Анкирі, після якої справді ходили чутки про його смерть (P. Trog. XXVII; Just. XXVII, 2; Plut. Reg. et Imp. XXXIV; Plut. De Frat. 15; Plut. De Sollert. 22; Polyaen. IV, 9, 6; також див. прим. 25).

[27] Я схиляюся саме до такого варіанта прочитання цього фрагменту (альтернативний варіант: «Але власні прибічники видали його варварам» базується на тексті близького за змістом пасажу Юстина (Just. XXVII, 2, 11).

[28] Нічим не підтверджене припущення стосовно причетності Птолемея III до загибелі Зіела свого часу висловив лише В. Д. Жигунін (Zhigunin 1980, 138).

Проте зміст нових царських листів до косців, на мій погляд, істотно суперечить можливості існування тривалого характеру союзницьких відносин між Зіелом і Птолемеєм III. У цьому контексті слід мати на увазі дві обставини, відображені в зазначених документах. По-перше: в обох текстах наявні вказівки на попередні листи, написані до косців щодо асилії храму Асклепія тими самими адресантами (пор. Bosnakis, Hallof 2020, 313-314; Coşkun 2021, 33-34), що підтверджується першим листом Зіела (див. вище). По-друге: у новому листі Зіела не згадується Птолемей III. Окрім цього, не варто нехтувати двома вказаними вище припущеннями, зробленими на підставі аналізу нових документів. Ідеться про можливість відправки обох листів Зіеловим дипломатичним кур'єром і про деяку ймовірність виконання листа віфінського царя за зразком послання Лаодіки (див. вище). На підставі вищенаведених чотирьох спостережень напрошується висновок, згідно з яким союзні відносини між Зієлом і Птолемеєм Евергетом, відображені в першому листі віфінського царя до косців (IG XII, 4, 1, № 209), написаному орієнтовно у 244 р. (див. нижче), на момент написання ним листа, що його опублікували Д. Боснакіс і К. Халлоф (орієнтовно прибл. початку літа 243 р. — див. прим. 10), були вже зведені нанівець. Інакше як пояснити відсутність у більш пізньому документі імені Птолемея, помножену на дуже вірогідний зв'язок Нікомедового первістка з Лаодікою I під час III Сирійської війни, що велася між державами Птолемеїв і Селевкідів (див. прим. 16).

Враховуючи останні міркування, необхідно здійснити деякий перегляд наших уявлень про еволюцію зовнішньополітичних орієнтирів царя Зіела. У 246 р., унаслідок смерті Антіоха II і початку невдалого для Селевкідів першого етапу III Сирійської війни (див. наприклад: Zelinskyi 2020, 126-131, 406-422, прим. 1020-1118), Зіел опинився без зовнішньої підтримки в боротьбі зі своїми родичами за встановлення неподільної влади над Віфінією (див. вище). У цій ситуації він вирішив шукати нового могутнього союзника. Ідеальним варіантом на той момент здавався Птолемей Евергет, чий флот опанував майже все узбережжя Малої Азії і встановив контроль над Геллеспонтом (Zelinskyi 2020, 129-130, 415-416, прим. 1074-1081). Цар Єгипту, всупереч політиці свого батька й попередника, Птолемея II, вирішив підтримати енергійного й досвідченого Зіела, відмовившись від батькових зобов'язань перед дітьми Нікомеда I від другого шлюбу (Memn. XIV, 1-2). У цьому зв'язку

можна зробити обережне припущення, згідно з яким рішення Птолемея III певною мірою було продиктоване апріорною суб'єктивною симпатією до Зієла, оскільки й сам єгипетський володар тимчасово був позбавлений батьком прав на александрійський престол і повернув їх лише завдяки щасливому збігу обставин (Zelinskyi 2020, 119-123, 230-235, 392-402, прим. 938-994, 520-524, прим. 1920-1958). Новий політичний союз, імовірно, було укладено прибл. 245/244 рр., у період між поверненням Птолемея III до Александрії з азійського походу проти Селевка II (див. наприклад: Zelinskyi 2020, 131) і початком єгипетського храмового туру, здійсненого царем разом з родиною у 244/243 рр. (Zelinskyi 2020, 136, 170, 474-475, прим. 1495-1504). Цей альянс знайшов своє відображення у відповіді Зієла на звернення коських послів (IG XXI, 4, 1, № 209, 23), котрі у 244 р. відвідали його двір у межах першого етапу багатоскладової й масштабної дипломатичної кампанії, метою якої було досягнення міжнародного визнання за їхнім островом статусу священної недоторканності (пор. вище)[29]. На мою думку, причиною занепокоєння косців стала активізація Селевка II в Малій Азії; зокрема, у сусідній з їхнім островом (Strab. XIV, II, 18-19) Карії (Zelinskyi 2020, 142-145, 434-438, прим. 1224-1256). Імовірно, поновлення Активності Селевка на малоазійському півострові відчутно занепокоїло не лише косців, але й самого Зієла. Тим більше, що птолемеївські регіональні військові й морські сили, замість того, щоб займатися його віфінськими справами, були зосереджені в районі Геллеспонту й узбережжя Фракії (пор. Beyer-Rotthoff 1993, 47, Anm. 42; Huss 2001, 348-349; Grainger 2010, 166-167; Zelinskyi 2020, 143, 147-148). Унаслідок цього, не пізніше весни 243 р., Зієл знову змінює старшого політичного партнера і повертається до сфери впливу Селевкідів. Проте він звернувся не до Селевка II, по суті зрадженого у скрутний час (див. вище), а до його політично активної матері — Лаодіки I. Остання ж, імовірно, вже тоді плекала ідею передачі селевкідської царської діадеми від старшого занадто самостійного сина

[29] Нові царські листи разом з відомим раніше листом Птолемея III (IG XII, 4, 1, № 212), декретом косців на честь придворного лікаря останнього — Кафісофона (OGIS № 42; пор. Sherwin-White 1978, 112, not. 152; Zelinskyi 2020, 441, прим. 1276) і рескриптом, який О. Л. Габелко слушно приписує Зіеловому братові Зіпойту III (IG XII, 4, 1, № 213; пор. прим. 22), недвозначно вказують на існування двох етапів коської дипломатичної кампанії (пор. Bosnakis, Hallof 2020, 313-314; Coşkun 2021). У майбутньому я планую детальніше розглянути це питання в межах окремої публікації, присвяченої опису й аналізу міжнародної ситуації, що склалася навколо зазначеної дипломатичної кампанії.

до його молодшого брата, Антіоха Гієракса (див. прим. 25)[30] і тому потребувала союзників. Відповідно вже у середині 243 р. другий лист Зіела до косців не містить жодної згадки про Птолемея Евергета, зате дипломатична пошта ворожої Єгипту Лаодіки I, ймовірно, надходить на острів Асклепія за посередництвом віфінського царського кур'єра[31].

На підставі сказаного вище випливає висновок про відсутність будь-якого зв'язку між короткочасним союзом Птолемея Евергета й Антіоха Гієракса в ході Братовбивчої війни і одруженням останнього з дочкою Зіела (див. вище). Цей матримоніальний акт, очевидно, став наслідком тривалої політичної орієнтації віфінського царя на Лаодіку I, а отже, і на її молодшого сина, започаткованої ще у 243 р. За такого стану речей ніщо не заважає дослівному прочитанню пасажу з Хроніки Євсевія, згідно з яким родичання Зіела з Гієраксом відбулося після Братовбивчої війни (Euseb. Chron. I, 251). У цьому ключі доречно згадати цікаву гіпотезу О. Л. Габелка, побудовану на матеріалі візантійського хроніста, Георгія Синкелла (Georg. Sync. Chron. Mosshammer, 333, 378). Згідно з цією гіпотезою, вищезгаданий шлюб слід віднести до 235 р. (Gabelko 2005, 222, прим. 185; 2009, 50-52), тобто винести його за хронологічні межі Братовбивчої війни (пор. прим. 25)[32]. Якщо попередня інтерпретація свідчень Порфирія/Євсевія відверто суперечила

[30] Перші серйозні прояви напруження між братами припадають на 242 р. (Just. XXVII, 2; Chrubasik 2016, 91-92; Zelinskyi 2020, 148-149, 444, прим. 1295).

[31] До речі, не виключаю можливості, що визнання Лаодікою асилії коського храму Асклепія, котре стало результатом тривалого листування між нею і острів'янами (див. вище), сприяло прискоренню розриву стосунків між царицею та її старшим сином, який, на мою думку, визнав недоторканність Косу (IG XII, 4, 1, № 210 = R.C. № 26 = Rigsby 1996, 114-117, № 9; Herzog 1930, 463-471; Buraselis 2004, 15-16; Bosnakis 2014, 67-69; Höghammar 2016, 146, 156; Knäpper 2018, 99-100) лише після закінчення III Сирійської війни (Zelinskyi 2020, 146-147). На користь останнього припущення свідчить відмінність у характері уточнень, зроблених у листі Лаодіки I і посланні Селевка II (A. Чошкун пропонує вважати цей документ першим листом цариці Лаодіки – Coşkun 2021, 39). Говорячи про можливість подальших виявів прихильності до косців, Лаодіка додає: «[якщо держава] перебуватиме у кращому стані» (див. вище), що вказує на перебування царства Селевкідів у складній ситуації, безсумнівно пов'язаній з подальшим продовженням III Сирійської війни. Тоді як Селевк у тому ж контексті зазначає: «у той час як наші справи залишаються мирними» (IG XII, 4, 1, № 210, 23-27), тим самим підкреслюючи факт перебування його царства у мирі з сусідами (інакше див. Bosnakis, Hallof 2020, 323-324).

[32] Відкидаючи попередні сумніви у правомірності гіпотези О.Л. Габелка, продиктовані прив'язкою одруження Гієракса до подій Братовбивчої війни (див. наприклад: Zelinskyi 2020, 449, прим. 1322), я водночас не виключаю можливості існування безпосереднього зв'язку між зазначеним шлюбом і остаточним встановленням Зіелового контролю над усією територією віфінського царства (пор. вище).

висновкам вищезгаданого дослідника, то нове прочитання відповідного тексту робить його гіпотезу, яка виключає причетність Птолемея III до династичної політики Зіела Віфінського, дуже ймовірною[33].

На завершення запропонованої на цих сторінках історичної реконструкції варто відзначити, що військово-політичний альянс між Зіелом і Гієраксом, імовірно, зберігався до кінця 230-х рр. Зокрема, натяки Помпея Трога на спільні бойові дії, що велися віфінським володарем і його зятем проти пергамського царя Аттала I (див. вище), дозволяють упевнено говорити про незмінність союзницьких відносин між родичами до моменту трагічної загибелі Зіела.

Отже, два царські листи до громадян Косу, які нещодавно опублікували Д. Боснакіс і К. Халлоф, істотно змінюють наші уявлення про зовнішню політику Зіела Віфінського. Новий лист Зіела в поєднанні з посланням цариці Лаодіки I, вказує на нетривалий характер союзу між зазначеним царем і Птолемеєм III Евергетом, укладеного прибл. 245/244 рр. У 243 р. Зіел повернувся на звичну для себе селевкідську орбіту, роблячи ставку на Лаодіку I, удову Антіоха II, та її молодшого сина — Антіоха Гієракса. Імовірно, цей його крок був зумовлений відсутністю реальної військової підтримки з боку александрійського володаря. Своєю чергою, союзні відносини з Гієраксом віфінський цар, очевидно, зберіг до часу своєї загибелі у 230/229 рр.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Balakhvantsev, A. S. «Novyi» reskript Ziela Vifinskogo. *Vestnik drevnei istorii [Journal of Ancient History]*, № 1, 2011, s. 74-92. (In Russian)
Балахванцев, А. С. «Новый» рескрипт Зиела Вифинского. *Вестник древней истории,* № 1, 2011, с. 74-92.

Balakhvancev, A. S. *Politicheskaia istoriia rannei Parfii.* Moskva, 2017. (In Russian)
Балахванцев, А. С. *Политическая история ранней Парфии.* Москва, 2017.

Bengtson, H. Randbemerkungen zu den koischen Asylieurkunden. *Historia*, Bd. 3, 1955, pp. 456-463.

[33] Судячи з доступних нам джерел, у 235 р. відносини між Антіохом Гієраксом і Птолемеєм III із союзницьких перетворилися на відверто ворожі (Zelinskyi 2020, 151-155, 158, 160, 449-452, прим. 1318-1355, 455-457, прим. 1374-1383).

Berzon, E. M., Gabelko, O. L. Metonomasiia kak sredstvo dinasticheskoi politiki v ellinisticheskom mire. *Vestnik drevnei istorii [Journal of Ancient History]*, № 2, 2018, s. 234-256. (In Russian)
Берзон, Е. М., Габелко, О. Л. Метономасия как средство династической политики в эллинистическом мире. *Вестник древней истории,* № 2, 2018, с. 234-256.

Beyer-Rotthoff, B. *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III.* Bonn, 1993.

Bosnakis, D. Asklepieion and Physicians. A Preferential Tool of Koan Diplomacy. In: N. Stampolidis, Y. Tassoulas (eds), *Hygieia: Health, Illness, Treatment from Homer to Galen. Athens,* 2014. pp. 60-75.

Bosnakis, D., Hallof, K. Alte und neue Inschriften aus Kos VI. *Chiron,* Bd. 50, 2020, pp. 287-326.

Buraselis, K. Some remarks on the Koan Asylia (242 B.C.) against its International Background. In: K. Höghammar (ed), T*he Hellenistic Polis of Kos. State, Economy and Culture.* Uppsala, 2004, pp. 15-20.

Carlsson, S. *Hellenistic Democracies: Freedom, Independence and Political Procedure in Some East Greek City-States.* Stuttgart, 2010.

Chambers, M. The First Regnal Year of Antigonus Gonatas. *The American Journal of Philology,* No. 4, 1954, pp. 385-394.

Chaniotis, A. Conflicting Authorities. Asylia between Secular and Divine Law in the Classical and Hellenistic Poleis. *Kernos*, Vol. 9, 1996, pp. 65-86.

Chrubasik, B. *Kings and Usurpers in the Seleukid Empire. The Men who would be King.* Oxford, 2016.

Coşkun, A. Laodike I, Berenike Phernophoros, Dynastic Murders, and the Outbreak of the uThird Syrian War (253–246 BC). In: A. Coşkun, A. McAuley (Eds), *Seleukid Royal Women: Creation, Representation and Distortion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire.* Stuttgart, 2016. pp. 107-134.

Coşkun, A. The war of Brothers, the Third Syrian War, and the Battle of Ankyra (246-241 BC): a Re-Appraisal. In: K. Erickson (ed.), *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War within the Family.* Swansea, 2018. pp. 197-252.

Coşkun, A. The Chronology of the Asylia Dossier from Kos Revisited in Light of Some Recent Epigraphic Discoveries. *Philia*, Vol. 7, 2021, pp. 29-46.

D'Agostini, M. The Shade of Andromache: Laodike of Sardis between Homer and Polybios. *Ancient history bulletin,* № 1/2 (28), 2014, pp. 37-60.

D'Agostini, M. The Multicultural Ties of the Mithridatids: Sources, Tradition and Promotional Image of the Dynasty of Pontus in 4th-3rd centuries B.C., With an appendix on The Earliest Issues of Pontic Coins and Laodice III's Dowry. *Aevum*, F. 1 (90), 2016, pp. 83-96.

D'Agostini, M. Representation and agency of royal women in Hellenistic dynastic crises. The case of Berenike and Laodike I. In: A. Bielman-Sanchez, I. Cogitore, A. Kolb (eds), *Femmes influentes dans le monde hellénistique et à Rome. IIIe siècle avant J.-C.* Grenoble, 2016, pp. 35-59.

D'Agostini, M. Antioco II, Laodice I e il network matrimoniale anatolico. *Rivista di Diritto Ellenico*, Vol. VIII, 2018, pp. 21-42.

D'Agostini, M. Seleukid marriage alliances. In: E.D. Carney, S. Müller (Eds), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World.* London – New York, 2021. Pp. 198-209.

Dodd, R. *Coinage and Conflict: The Manipulation of Seleucid Political Imagery:* diss. PhD. / University of Glasgow. Glasgow, 2009.

Erickson, K. *The Early Seleukids, their Gods and their Coins.* London – New York, 2019.

Gabelko, O. L. *Istoriia Vifinskogo tsarstva.* Sankt-Peterburg, 2005. (In Russian)
Габелко, О. Л. *История Вифинского царства*. Санкт-Петербург, 2005.

Gabelko, O. The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor According to the Chronography of George Synkellos. In: J. Højte (ed), *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*. Aarhus, 2009. pp. 47-61.

Gabelko, O. L. Eshche raz o reskripte «neizvestnogo tsaria» iz arkhiva kosskogo khrama Asklepiia. 1. Kritika «bosporskoy versii». V sb.: D. V. Zhuravlev, O. L. Gabelko (red), *S Mitridata duet veter. Bospor i Prichernomor'e v antichnosti. K 70-letiiu V.P. Tolstikova.* Moskva, 2015. s. 126-134. (In Russian)
Габелко, О. Л. Еще раз о рескрипте «неизвестного царя» из архива косского храма Асклепия. 1. Критика «боспорской версии». В сб.: Д.В. Журавлев, О.Л. Габелко (ред.), *С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности.* К 70-летию В.П. Толстикова. Москва, 2015. с. 126-134.

Gabelko, O. L., Kuz'min, Yu. N. Matrimonial'naia politika Demetriia II Makedonskogo: novye resheniia starykh problem. *Vestnik drevnei istorii [Journal of Ancient History],* № 1, 2008, ss. 141-164. (In Russian)
Габелко, О. Л., Кузьмин, Ю. Н. Матримониальная политика Деметрия II Македонского: новые решения старых проблем. *Вестник древней истории,* № 1, 2008, с. 141-164.

Geisau, V. Preieteios. Pauly — *Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XXII, 1954, pp. 1831-1836.

Grabowski, T. Achaeus, the Ptolemies and the Fourth Syrian War. *Electrum*, Vol. 18, 2010, pp. 115-124.

Grainger, J. D. The *Syrian Wars.* Leiden – Boston, 2010.

Grainger, J. D. *The Galatians: Celtic Invaders of Greece and Asia Minor.* Barnsley – Philadelphia, 2020.

Habicht, Ch. Ziaelas, König von Bithynien. Pauly — *Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XVIX, 1972, Sp. 387-397.

Hatzopoulos, M. *Macedonian institutions under the kings:* in II vol. Vol. I. Athens, 1996.

Hatzopoulos, M. Quatre nouveaux décrets macédoniens: géographie historique et institutions. *Revue des études grecques*, no. 1 (134), 2021, pp. 199-213.

Herzog, R. Griechische Königsbriefe. *Hermes*, Bd. 65, 1930, S. 463-471.

Herzog, R., Klaffenbach, G. *Asylieurkunden aus Kos*. Berlin, 1952.

Höghammar, k. International Networks of an Island Port in the Hellenistic Period—the Case of Kos. *Boreas*, Vol. 34, 2016, pp. 95-165.

Huss, W. *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios IV*. München, 1976.

Huss, W. *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr.* München, 2001.

Karttunen, K. Laodike (II). *Der neue Pauly Enzyklopädie der Antike,* Bd. VI, 1999,S. 1128-1131.

Knäpper, K. *Hieros kai Asylos. Territoriale Asylie im Hellenismus in ihrem historischen Kontext.* Stuttgart, 2018.

Kuz'min, Yu. N. Selevkidskii iakor' v Patarakh. *Мнемон*, № 1 (18), 2018, s. 363-372. (In Russian)
Кузьмин, Ю. Н. Селевкидский якорь в Патарах. *Мнемон*, № 1 (18), 2018, с. 363-372.

Kuz'min, Yu. N. «Novye» i «starye» dekrety makedonskikh polisov po povodu asilii sviatilishcha Asklepiya na Kose. *Problemy istorii, filologii, kul'tury [Journal of Historical, Philological and Cultural Studies]*, № 4, 2021, s. 215-236. (In Russian)
Кузьмин, Ю. Н. «Новые» и «старые» декреты македонских полисов по поводу асилии святилища Асклепия на Косе. *Проблемы истории, филологии, культуры*, № 4, 2021, с. 215-236.

Mari, M. Citta vecchie e nuove. In: M. Mari (ed), *L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura.* Roma, 2019, pp. 173-210.

Mari, M. Quando il mondo parlava Greco. In: M. Mari (ed), *L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura*. Roma, 2019, pp. 15-46.

Nelson, E. D. Coan Asylia: Small-State Diplomacy and the Hippocratic Legend. In: F. De Angelis (ed), *Regionalism and Globalism in Antiquity. Exploring Their Limits.* Leuven – Paris – Walpole (Ma), 2013, pp. 247-266.

Olbrycht, M. J. *Early Arsakid Parthia (ca. 250-165 B.c.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History.* Leiden – Boston, 2021.

Ogden, D. *Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties.* London – Swansea, 1999.

Ogden, D. *The legend of Seleucus. Kingship, Narrative and Mythmaking in Ancient World*. Cambridge, 2017.

Paganoni, E. *Forging the Crown. A History of the Kingdom of Bithynia from its Origin to Prusias I.* Roma – Bristol (CT), 2019.

Paschidis, P. *Between city and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC).* Athens, 2008.

Ramsey, G. Seleukid Land and Native Populations: Laodike II and the Competition for Power in Asia Minor and Babylonia. In: R. Oetjen (ed), *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen.* Berlin – Boston, 2020. pp. 243-263.

Raynor, B. Theorodokoi, Asylia, and the Macedonian Cities. *Greek, Roman and Byzantine Studies,* Vol. 56, 2016, pp. 225-262.

Rea, J. R. A New Bithynian Month List. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 90, 1992, pp. 289-291.

Rigsby, K. J. Asylia. *Territorial Inviolability in the Hellenistic World.* Berkeley – Los Angeles – London, 1996.

Rigsby, K. J. Theoroi for the Koan Asklepieia. In: K. Höghammer (ed.), *The Hellenistic Polis of Kos: State, Economy and Culture.* Uppsala, 2004. Pp. 9-14.

Rutherford, I. *State Pilgrims and Sacred Observers in Ancient Greece: A Study of Theorid and Theoroi.* Cambridge, 2013.

Schottky, M. Ziaelas. *Der neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Bd. XII, T. 2, 2002, S. 795.

Sherwin-White, S. M. *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*. Göttingen, 1978.

Virgilio, B. *Lancia, diadema e porpora. Il re e la regalità ellenistica.* 2do ed. Pisa, 2003.

Walbank, F. *A historical commentary on Polybius:* in III vol. Vol. I. Oxford, 1957.

Will, É. *Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J.-C.)*: in 2 t. T. 1. 2nd éd. Nancy, 1979.

Wöss, F. *Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit und die spätere Entwicklung*. München, 1923.

Zelinskyi, A. L. *Vid basylevsiv-faraoniv do faraoniv-basylevsiv: pershi 100 rokiv ptolemeivs'koi monarkhii.* Vinnytsia – Kyiv, 2020. (In Ukrainian).
Зелінський, А. Л. Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії. Вінниця – Київ, 2020.

Zhigunin, V. D. *Mezhdunarodnye otnosheniia ellinisticheskikh gosudarstv v 280–220 gg. do n.e.* Kazan', 1980. (In Russian).
Жигунин, В. Д. Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н.э. Казань, 1980.

Andrii Zelinskyi
Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher
SI "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine"
Leontovich str., 5, 01054, Kyiv, Ukraine
Email: z-al@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0214-4625

FOREIGN POLICY ORIENTATION OF THE BITHYNIAN KING ZIAELAS IN LIGHT OF NEW INSCRIPTIONS FROM KOS

The appearance of this article was prompted by the discovery of a new block of inscriptions from the island of Kos, published in the 50th volume of the journal Chiron by D. Bosnakis and K. Hallof. Among these inscriptions, dating to 243 BC, of particular interest are two royal letters concerning the recognition of the right of asylum possessed by the temple of Asclepius in Kos. The first letter belongs to the king of Bithynia Ziaelas, and the second – to the Seleucid queen Laodice I, the mother of Seleucus II and Antiochus Hierax. Analysis of the contents of these documents compels us to rethink the commonly held assumptions about the foreign policy orientation of King Ziaelas from the second half of the 240s BC. Based on the already known earlier letter of Ziaelas to the citizens of Kos (IGXII, 4, 1, 209), together with the evidence of the Chronicle of Eusebius of Caesarea (Euseb. Chron. Schoene, I, 251), many researchers believe in the existence of a long-term alliance between this Bithynian king and Ptolemy III Everget, formed at the beginning of the second half of the 240s BC and lasting at least until the mid-230s BC. Instead, given the observations made on the basis of the new royal letters by D. Bosnakis, K. Hallof, and the author of this article, we can speak of only a very short-lived political partnership between Ziaelas and Ptolemy III. Afterwards, Ziaelas quickly returned to the Seleucid political orbit. This conclusion follows from the absence of references to Ptolemy III in the new letter of the Bithynian king, combined with indications of contacts between the latter and Laodice I, openly hostile to Everget. This move by Ziaelas was probably dictated by the lack of tangible military or political support from the Alexandrian ruler. The fact of the rupture of the short-lived

relationship between Ziaelas and Ptolemy III, together with the testimony of the already known sources, suggests that the king of Bithynia continued permanently in the Seleucid sphere of influence.

Keywords: ***Ziaelas of Bithynia, Laodice I, Ptolemy III, Antiochus Hierax, Kos, Third Syrian War, Fratricidal War.***

Список скорочень

AD – Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia.
IG – Inscriptiones Graecae.
OGIS – Orientis Graeci inscriptiones Selectae.
R.C. – Royal Correspondence in the Hellenistic Period.

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-03
УДК 930:929Петров]:355.48(410:44)»1337/1453»

Сергій Лиман
доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 6, 61022, Харків, Україна
E-mail: s.lyman@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

ОСЯЯНІ ВОГНЕМ: СТОЛІТНЯ ВІЙНА У ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ М. Н. ПЕТРОВА (1826–1887)

У статті розглянуто внесок провідного медієвіста Харківського університету третьої чверті XIX століття професора М. Н. Петрова у вивчення ключових подій і персоналій Столітньої війни між Англією і Францією. Контекстно деякі події заключного етапу цієї війни він розглядав у магістерській дисертації «Про характер державної діяльності Людовика XI» (1850). М. Н. Петров зумів показати, що королівська влада Франції у війні проти англійців була змушена в обмін на військову підтримку йти на поступки французьким великим феодалам. Серед поступок, на які пішов Карл VII заради перемоги над Англією, М. Н. Петров справедливо називає антианглийский Арраський договір 1435 р. французького короля з герцогом Філіпом III Бургундським. Попри це,

Як цитувати: Лиман, С. Осяяні вогнем: Столітня війна у творчості професора імператорського Харківського університету М. Н. Петрова (1826-1887). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 49-71, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-03.

In cities: Lyman, S. Illuminated by Fire: the Hundred Years' War in the Works of Professor M. N. Petrov of Kharkiv University (1826-1887). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 49-71, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-03.

©Лиман, С., 2021

закінчення Столітньої війни, зростання національної самосвідомості французів і занепад феодального лицарства об'єктивно сприяли посиленню королівської влади. Показано, що М. Н. Петров став першим ученим Харківського університету й українських земель Російської імперії, який опублікував роботу, цілком присвячену Столітній війні — «Жанна д'Арк (Історико-психологічний досвід)» (1867). М. Н. Петров розмежував об'єктивні й суб'єктивні причини перелому в Столітній війні, а успіх Орлеанської діви пояснював співчуттям і підтримкою широких народних мас. Підкреслюється, що, на відміну від французького вченого Ж. Мішле, для якого Жанна д'Арк — посланниця Неба, дитя Церкви, служниця Бога, М. Н. Петров представив у своєму нарисі її діяльність як один із проявів зростання самосвідомості народу, а не волі Провидіння. Висвітлено, що така оцінка ролі простого народу в історичному процесі була характерна для вітчизняної ліберальної медієвістики перших пореформених років. Короткий виклад основних подій Столітньої війни представлено в посмертному виданні «Лекції з всесвітньої історії» (1888) М. Н. Петрова. Це був перший у Російській імперії університетський навчальний посібник із зазначеної дисципліни. Підкреслено, що трактування М. Н. Петровим подій Столітньої війни сприяли популяризації історії Середньовіччя, а об'єктивність його оцінок була пов'язана передусім з критичним вивченням історичних джерел, зокрема «Спогадів» Філіпа де Комміна, та дотриманням норм позитивізму.

Ключові слова: ***М. Н. Петров, Столітня війна, історіографія, середні віки, історія Франції, Харківський університет.***

Нещодавно, 21 травня 2020 р. виповнилося 600 років знаковій події в історії Європи. У цей день в 1420 р. в розпал Столітньої війни було укладено англо-французький договір у Труа. Його традиційно визнають в історіографії як втрату Францією незалежності, як її приєднання до Англії («двоєдина монархія»), як юридичний акт, який змінив «правову основу участі англійців у військових діях» і який, попри декларовані договором ідеї миру, привів до нового загострення збройного протистояння сторін (Zemlianitsin 2002, 119), (Lobanov 2014, 74-75). Незважаючи на очевидність цілей політичних керівників двох

держав, виходячи з тяжкої поразки Франції на цьому етапі війни, попри повну доступність для всебічного вивчення тексту самого джерела (Hundred Years War: Treaty of Troyes, 1420), деякі політики й науковці під впливом навколонаукового єврооптимізму трактують договір як один з етапів оформлення контурів сучасного Євросоюзу. Ця тенденція стала передбачувано помітною в британській науці з 1970-х рр., коли Сполучене Королівство отримало доступ в ЄС, що спровокувало пошук історичних аналогій і доказів «прогресивного» характеру Труаської угоди для Франції та навіть усього континенту (Goodman 1977, 247-255). Це робилося попри те, що протилежна сторона в особі французьких полемістів уже в першій половині XV ст. вказувала на «несправедливість» і «незаконність» акту в Труа, оскільки від імені французької сторони він був підписаний «примусово» (Barone 2017, 65).

Утім, шестисотрічний ювілей договору в Труа не спричинив ажіотажу по обидва боки Ла-Маншу, на відміну, наприклад, від 600-річного ювілею Жанни д'Арк, який спричинив в Європі видання значної кількості публікацій, присвячених діяльності Орлеанської діви (див.: Togoeva 2014, 364-381). На жаль, зазначені ювілеї залишили в тіні як за кордоном, так і в нашій країні внесок у дослідження цієї теми професора імператорського Харківського університету М. Н. Петрова, який одним з перших у Східній Європі звернувся до вивчення історії Столітньої війни та найдраматичнішого її періоду.

Ад'юнкт, згодом професор кафедри загальної історії М. Н. Петров (1826–1887) був провідним медієвістом імператорського Харківського університету в 50-ті - першій половині 60-х рр. XIX ст. Саме з його ім'ям пов'язані найбільш значні досягнення вчених цієї кафедри у вивченні середньовічної французької історії, зокрема подій та персоналій Столітньої війни. В дореволюційній, радянській і сучасній науці достатньо вивчено творчість М. Н. Петрова як загального історика, а також дослідника різних аспектів західноєвропейського Середньовіччя (Derevickii 1887; Gutnova 1985, 308-309; Golubkin, Mogilka 1988; Mitriaev, Golubkin, Liman 1991, 72-73). Особливої важливості в цьому плані набуває кандидатська дисертація М. К. Кеди, присвячена творчості М. Н. Петрова (Keda 2005), монографії С. П. Стельмаха (Stel'makh 1997, 50-69), В. А. Потульницького (Potul'nyts'kyi 2002, 271-272), О. М. Богдашиної (Bohdashyna 2013, 122-123, 130, 373-374) з аналізом історіософських поглядів істориків України, зокрема й М. Н. Петрова.

У монографії, докторській дисертації та різних публікаціях автора цієї статті контекстно розглянуто внесок М. Н. Петрова у вивчення історії середньовічної Франції (див., наприкл.: Liman 2009, 250-254; 2018). Стислі відомості про М. Н. Петрова як про автора нарису, присвяченого діяльності Орлеанської діви, фігурують у нещодавно виданій монографії Д. М. Буланіна «Жанна д'Арк у Росії. Історичний образ між літературою і пропагандою» (Bulanin 2016, 148-149, 229). Утім, його оцінки не дають повного уявлення про погляди харківського вченого на хід Столітньої війни та роль у ній самої Жанни, оскільки зводяться в основному до заочної дискусії М. Н. Петрова з А. Валлоном і Ж. Кішера.

Отже, мета цієї статті — на основі аналізу всього наукового доробку М. Н. Петрова з'ясувати його розуміння подій Столітньої війни.

Михайло Назарович Петров народився в 1826 р. у родині офіцера в місті Вільно (сучасний Вільнюс) (Derevickii 1887, 2). У 1844 р. він закінчив місцеву Віленську гімназію, а в 1848 р. — історико-філологічний факультет Харківського університету (Buzeskul 1908, 277). Уже в студентські роки М. Н. Петров виявив схильність до наукового пошуку, тож його залишили на кафедрі загальної історії для підготування до ступеня магістра (1848–1849). Захистив у 1850 р. магістерську дисертацію «Про характер державної діяльності Людовика XI», а в 1851 р. отримав звання ад'юнкта кафедри загальної історії (TsDIAUK, ark. 187).

Упродовж 1858–1860 рр. М. Н. Петров перебував у закордонному науковому відрядженні, під час якого вивчав систему викладання загальної історії у Франції, Німеччині, Англії, Бельгії, Італії. Він не віддавав Франції переваги відносно інших країн, про що свідчить зміст його «Звіту», навпаки, більш універсальною вважав німецьку історіографію (Otchet 1861, 3), проте з постановкою викладання загальної історії у Франції він п'ять місяців знайомився в головних навчальних закладах Парижа. Зазначимо лише ті курси лекцій французьких учених, які містили етапи та епізоди Столітньої війни. У Сорбонні М. Н. Петров слухав лекції А. Валлона з середньовічної історії Франції, в Колеж де Франс відвідував заняття П. Паріса з вивчення французьких джерел XIV ст., в Школі Хартій — заняття Ж. Кішера з дипломатики й археології середньовічного мистецтва у Франції тощо (Otchet 1861, 37, 43, 44, 45).

Лекції А. Валлона «з історії монархічного начала у Франції від Філіпа IV зі стислим попереднім нарисом найдавнішої французької історії» викликали у М. Н. Петрова суперечливі враження. «Валлон

не має жодного зі звичайних якостей французького професора, ані ораторського таланту, ані мистецтва групувати події в картини. Проте це дуже ґрунтовний учений, що викладає свій предмет на основі документів і, що у Франції дуже рідко, абсолютно об'єктивно, зате одноманітно й сухо там, де самі пам'ятки не пожвавили викладу. Такий же Валлон й у своїх творах (напр., в історії Жанни д'Арк), хоча пером він володіє набагато краще, ніж словом» (Otchet 1861, 37).

На лекціях іншого відомого французького медієвіста П. Паріса з Коллеж де Франс М. Н. Петров звернув увагу саме на те, як академік розглядав зміст «Хронік Фруассара» й критично розкривав на основі цього тексту політичні події XIV ст. та як він порівнював зміст цих хронік з «Великими французькими хроніками». Усі вони є ґрунтовним джерелом, присвяченим подіям Столітньої війни.

Відзначимо ще раз, що Ж. Кішера був відомим фахівцем з історії Жанни д'Арк. Найімовірніше саме ця обставина вплинула на вибір теми одного з подальших досліджень М. Н. Петрова — невдовзі після повернення з Франції він опублікував нарис «Жанні д'Арк» (Petrov 1867).

Знайомство з французькими медієвістами, прийомами їх наукового пошуку та викладання, як і все закордонне наукове відрядження М. Н. Петрова 1858–1860 рр., сприяли становленню його історіософських поглядів, істотно розширили масив знань ученого про французьке Середньовіччя, джерела та публікації з історії Столітньої війни. Після повернення в 1865 р. він захистив докторську дисертацію «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції». Невдовзі М. Н. Петров отримав звання екстраординарного (1866), потім ординарного (1867) професора кафедри загальної історії Харківського університету (Buzeskul 1908, 278). Після закінчення 25-річної служби М. Н. Петрова Рада університету двічі (в 1876 і 1881 рр.) залишала вченого на нові п'ятирічні терміни викладання (Protokoly 1881, 134). Він був не тільки дослідником, а й блискучим популяризатором історії Середніх віків, різним розділам якої присвячено багато його робіт.

Історія Середніх віків, а з середини 1860-х рр. і історія Нового часу, були ключовими серед навчальних курсів М. Н. Петрова (Obozreniia 1861, 11). Разом із загальними курсами, в яких докладно розглядалася історія Франції, зокрема події XIV–XV ст., він у 1873/1874 н.р. прочитав спецкурс «Історія Франції в епоху Відродження», на початку якого, імовірно, з'ясовувалося значення перемоги Франції в Столітній війні

(Obozreniia 1873, 5). Своїм студентам М. Н. Петров запам'ятався як неабиякий педагог. За словами його учня, академіка В. П. Бузескула, «лекції М. Н. Петрова подобалися і нам своєю стислою мовою, чудовою літературною формою, а головне тим, що він висував не так самі факти, скільки їх зміст і зв'язок, причини і наслідки, намагаючись уявити, вживаючи його висловів, «механізм історичного руху» (Buzeskul 1927, 5).

Аналіз наукового спадку вченого свідчить про його поглиблений інтерес до історії середньовічної Франції протягом усього життя. Ще на студентській лаві ступінь кандидата М. Н. Петров отримав за твір «Цивілізація галло-франків за часів Меровінгів» (Buzeskul 1908, 277). Він був і першим ученим українських земель Російської імперії, який опублікував роботу, цілком присвячену історії середньовічної Франції. Це була його магістерська дисертація «Про характер державної діяльності Людовика XI» (Petrov 1850). Згодом з деякими доповненнями ця робота під назвою «Людовик XI. Загальноісторична характеристика» (Petrov 1882b, 257-299) увійшла до його популярного збірника «Зі всесвітньої історії нариси». Оскільки молоді роки дофіна Людовика припали на роки Столітньої війни, ця публікація М. Н. Петрова є найбільш ранньою з його робіт, в якій містилися звернення до подій англо-французького збройного протистояння. Основним джерелом для її написання стали відомі всім медієвістам «Мемуари» Філіпа де Комміна (Petrov 1882b, 260).

Посилення королівської влади і завершення об'єднання країни М. Н. Петров слушно вважав ключовою метою Людовика XI. Цьому, на думку вченого, сприяли війни з англійцями, національна самосвідомість, а також занепад феодального лицарства (Petrov 1850, 46). При цьому харківський учений визнавав, що син Карла VII Переможця продовжував політику своїх вінценосних попередників і вирішував «державне завдання, заповідане йому ходом історії» (Petrov 1882b, 264). Тим самим підкреслювався не так суб'єктивний, як об'єктивний характер політичної доктрини Людовика.

Для будь-якого дослідника історії Франції XV ст. властивим є прагнення показати, що політика державного об'єднання країни тривала багато століть. М. Н. Петрову це вповні вдалося. Він переконливо вказував: «Дії Сугерія, Філіпа Августа, Людовика Святого і Філіпа Красивого зробили в цьому напрямку дуже багато; але чи не більше ще зробила сама історія, і особливо швидкий розвиток міського елемента і столітня війна з англійцями, під час якої територіальна аристократія

розорилася матеріально та знеславила себе морально, а лицарство, ця головна опора феодальних порядків, в битвах Кресі, Пуатьє, Азенкура, безповоротно втратило свій блиск і своє значення» (Petrov 1882b, 264). Така оцінка, на наш погляд, все ж таки потребує певного уточнення: навіть визнаючи факт загальноєвропейського занепаду лицарства в XV ст., слід підкреслити, що створена військовою реформою Карла VII важка кавалерія постійного війська (жандармерія) складалася саме з лицарів, а на завершальному етапі Столітньої війни високі бойові якості жандармерії були незаперечні (Khachaturian 1989, 166).

Укажемо ще на одне протиріччя у висловлюваннях М. Н. Петрова щодо особливостей політичної владної вертикалі, яка вибудовувалася наприкінці Столітньої війни. З одного боку, військові перемоги і зміцнення авторитету французької монархії привели до того, що, за словами вченого, «навіть слабкий і безпечний Карл VII міг правити майже необмежено, спираючись то на старанність городян, то на регулярне військо і постійні податки, що він їх упровадив внаслідок потреб довготривалої війни, а ще більше — на почуття національності й патріотизму, що помітно посилились у Франції під час вікової боротьби з чужоземним поневоленням» (Petrov 1882b, 264). З другого боку, міркування М. Н. Петрова про «майже необмежену» в цих нових умовах владу короля змінюються іншими — про «недоторканне» «повновладдя», «яке встигли собі привласнити під час англійських війн» представники вищої феодальної аристократії (Petrov 1882b, 265). І хоча французька королівська влада вийшла зі Столітньої війни об'єктивно сильною, вона не була ще «майже необмеженою». Тим більше, що сам М. Н. Петров не заперечує: під час цієї війни королівська влада, «поставлена в скрутне становище, повинна була купувати їх (великих феодалів — С. Л.) сприяння і допомогу низкою поступок щодо своїх привілеїв» (Petrov 1882b, 265). Така політика апріорі створювала не один, а кілька полюсів політичного тяжіння у Франції навіть з умови, що її територію звільняли від англійських військ.

Серед поступок, на які пішов Карл VII заради спільної перемоги над Англією, М. Н. Петров справедливо називає антианглійський Арраський договір 1435 р. між французьким королем та герцогом Філіпом III Бургундським. На думку харківського вченого, цей договір «герцога бургундського та його союзників звільнив навіть зовсім від ленної присяги та її зобов'язань на весь час життя й царювання

Карла VII і ухвалив дуже небезпечне правило, що ар'єр-васали великих державних ленників на майбутнє повинні залежати не від короля, а від своїх безпосередніх сузеренів» (Petrov 1882b, 265). У сучасній медієвістиці визнається, що Арраський договір французького короля і бургундського герцога справді був підписаний «на прийнятних для останнього умовах» (Nuzhdin 2013, 101), а «як особливу умову було вказано, що герцог Бургундський буде звільнений від усіх зобов'язань, даних королю Франції відповідно до омажу, протягом усього життя Карла VII і Філіпа Доброго» (Zemlianitsin 2015, 63). І все ж, на відміну від М. Н. Петрова, у трактуванні якого цей договір став передусім втратою французьким королем одного з «найістотніших і найважливіших прав, здобутих Капетингами тривалою і впертою боротьбою з феодалізмом» (Petrov 1882b, 265), сучасні автори підкреслюють, що головне значення положення меморандуму полягало в анулюванні договору в Труа (Nuzhdin 2013, 101), а «герцог Бургундський визнавав Карла VII законним і повноправним королем Франції», «отже, своїм государем і сюзереном» (Zemlianitsin 2015, 61). Такий договір став юридичною основою військового союзу короля Франції і герцога Бургундії, які спільно діяли тепер у війні проти англійців.

Юний дофін Людовик також воював проти англійців і навіть встиг відзначитися «в експедиціях королівських військ проти деяких ворожих вельмож Пуату, Бретані й Лангедоку, брав участь у взятті в англійців Монлері та в обороні Дьєпа» (Petrov 1882b, 272). М. Н. Петров контрастно зображував енергійного діяльного Людовика та його слабкохарактерного, оточеного фаворитами батька. Протягом усього нарису М. Н. Петров всіляко підкреслював, що характер молодого дофіна (згодом короля) сформувався в певних історичних умовах, звідси «двоїстий характер» його діяльності (Petrov 1850, 38). І дарма О. П. Рославский-Петровський у рецензії на дисертацію М. Н. Петрова назвав зображеного ним Людовика XI «рабом епохи» і дорікнув своєму учневі, що той навмисно знімав з короля «моральну відповідальність за його злочини» (Roslavskii-Petrovskii 1851, 206). Відповідь учитель фактично міг побачити у висновках М. Н. Петрова про те, що методи й засоби боротьби дофіна та короля Людовика в усі роки його діяльності були «не гірше і не краще тих, якими користуються його противники», а сам він відрізнявся «обдуманістю і свідомістю в своїй політиці» (Petrov 1850, 54-55). Відзначимо, що і Ф. де Коммін, «Мемуари»

якого були головним джерелом для М. Н. Петрова, вважав Людовика XI менш порочним і мудрішим порівняно з іншими його знатними й вінценосними сучасниками (Kommin 1986, 122, 124, 248, 251).

В історії як самої Столітньої війни, так і відносин Карла VII і великих феодалів окреме місце посідає «Прагера» 1440 р. — змова французької аристократії проти короля. Створення відповідно до ордонансу 1439 р. постійної королівської армії для більш успішної війни проти англійців відчутно підривало права феодалів. Оскільки ордонанс 1439 р. забороняв їм мати власні війська (Khachaturian 1989, 157), це активізувало прагнення усунути Карла VII від влади і зробити номінальним правителем королівства його 16-річного сина Людовика. Виконання цих планів могло істотно вплинути на закінчення Столітньої війни. Проте М. Н. Петров помилково вважав, що ця подія відбулася не під час, а «незабаром після англійської війни», коли Людовик «озброївся навіть проти власного батька, ставши на чолі придворної змови» (Petrov 1882b, 272). Датування цієї змови М. Н. Петров, на жаль, не наводить.

Зробимо істотне пояснення: як випливає з тексту і магістерської дисертації, і нарису М. Н. Петрова, він не мав сумнівів щодо значного внеску великих феодалів Франції у боротьбу проти англійців та в загальну перемогу. Хоча «Карл VII все життя своє обплутаний був їх інтригами і перебував у них під опікою», самою своєю короною він був зобов'язаний, за словами вченого, «стільки ж енергійному сприянню герцогів Бретані і Бургундії, скільки і дивовижному героїзму Орлеанської діви» (Petrov 1882b, 265). Тим самим, за трактуванням М. Н. Петрова, військова допомога великих феодалів відіграла не менш значну роль в перемозі Карла VII, ніж феномен Жанни д'Арк.

Феномену Орлеанської діви харківський учений присвятив свій нарис «Жанна д'Арк. Історико-психологічний досвід» (Petrov 1867). Згодом цей текст, як і попередній, увійшов до збірки вченого «Зі всесвітньої історії нариси» (Petrov 1882a).

До М. Н. Петрова образ Жанни д'Арк був предметом численних наукових і літературних пошуків. У Російській імперії цю тему розглянуто в науковій статті В. С. Порошина, надрукованій у журналі «Русский вестник» (Poroshin 1863). За кордоном один з найбільш значних історичних творів написав сучасник М. Н. Петрова, відомий французький медієвіст Ж. Мішле. У його зображенні Жанна д'Арк — посланниця Небес, дитя Церкви, служниця Бога. Такі й подібні метафори

часто трапляються в книзі Ж. Мішле (Mishle 1920, 33, 36, 41, 43). Значною мірою це можна пояснити змістом джерел, які використовував французький історик, зокрема, протоколів процесу Жанни д'Арк, під час якого вона прямо говорить, що «прийшла до короля Франції від Бога», щоб «бити англійців» (Tisset 1960, 167, 262).

Загалом М. Н. Петров високо оцінив цю книгу, проте появу Жанни та її діяльність він представив, як один із проявів зростання самосвідомості народу, а не волі Провидіння. «Дивно, принаймні не історично, – писав учений, – було б говорити про безпосереднє заступництво неба за Францію» (Petrov 1867, 94). Якщо в книзі Ж. Мішле політична ситуація у Франції XV ст. була схарактеризована недостатньо детально, то М. Н. Петрову вдалося показати, що «ледачий і розпусний» дофін Карл і його прихильники, які мріяли тільки «про власні інтереси», не були здатні переломити характер військових дій на свою користь (Petrov 1882a, 226, 231). Справжнім рятувальником Франції історик уважав простий народ і Жанну д'Арк як його представницю. Соціальними мотивами пройняті міркування дослідника про те, що якщо її появу вищий клас і сам двір сприйняли недовірливо, то «народ побачив у ній ідеальне втілення власних якостей і духу — здоровий глузд і пряме, безкорисливе, чесне і добре серце» (Petrov 1867, 113). В іншому місці М. Н. Петров зазначав: «Релігія, патріотизм і відданість королю були, отже, панівним тоном загального настрою умів народних» (Petrov 1882a, 227).

Народній героїні М. Н. Петров протиставляв і тих осіб, які підписали Труаський договір. Серед них — «безпутна королева Ізабелла» і герцог Бургундський, які «продали Францію» «англійцю», а той «розграбував і забрав весь край — від Луари до Рейну» (Petrov 1882a, 225-226, 256). Стратегічна важливість Орлеана в цих умовах просування англійських військ на південь була незаперечна, як і «безвихідне становище дофіна» (Petrov 1882a, 226). М. Н. Петров уважав, що Жанна досить чітко уявляла собі ті головні завдання, які вона повинна була вирішити, щоби переламати хід Столітньої війни. Звільнення Орлеана і коронація Карла VII в Реймсі були, — писав він, — «дійсно, двома найважливішими шляхами до відновлення держави» (Petrov 1882a, 237, 243).

Харківський учений не вів відверто гостру заочну наукову дискусію з французьким дослідником А. Валлоном, на чому, по суті, наполягає сучасний історик Д. М. Буланін, коли пише, що «мимохідь» М. Н. Петров «розправляється і з надто наївним Валлоном» і «такого

роду банальності» «видає за неупереджену науку» (Bulanin 2016, 149). Насправді М. Н. Петров, наприклад, з приводу почутих Жанною «голосів», відзначав: «Валлон ніде прямо і категорично не висловлюється на користь чудесності події, але це переконання проглядає в характері його розповіді, як основний фон його думки» (Petrov 1882a, 223). Дуже склдано погодитися з Д. М. Буланіним, що це, як і деякі інші твердження М. Н. Петрова, дозволяють йому «розправлятися» з А. Валлоном. Навіть більше, М. Н. Петров уважав, що «заслуговує повної уваги» пояснення, яке запропонував А. Валлон щодо тих «голосів, які чула Жанна». Оскільки вона до початку Руанського процесу «ніде і нікому не говорила про свої бачення», то «Валлон і вважає, що розповіді Жанни про святих вимушені і, так би мовити, створені самим допитом суддів» (Petrov 1882a, 231, 233). Те, що самі «бачення були», М. Н. Петров повторює за А. Валлоном майже дослівно (Petrov 1882a, 234, 236).

Щоправда, в іншому місці харківський учений розвиває протилежну твердженням А. Валлона думку про те, що у військовому і стратегічному розумінні значення Жанни було «вельми сумнівне». М. Н. Петров визнавав за Жанною велике й позитивне моральне значення, тоді як «особиста участь Жанни у військових розпорядженнях була незначною» (Petrov 1882a, 245).

Ще один пункт, за яким М. Н. Петров не поділяє думки А. Валлона — твердження французького історика про те, що на Руанському процесі Жанна «непритомна, безглуздо підписала поданий їй акт зречення» (Petrov 1882a, 254). Харківський учений вважав, що зробила це Жанна свідомо, через «хвилинну слабкість» і «малодушність» (Petrov 1882a, 255). Такі цілком переконливі твердження М. Н. Петрова показують нам в образі народної героїні не надлюдину, а просту сільську дівчину, доля якої в полоні викликала повну байдужість тих, за кого вона воювала — найближчого оточення Карла VII, знаті, середньовічної церкви тощо.

Важливо відзначити, що М. Н. Петрову як досвідченому досліднику вдалося розмежувати об'єктивні й суб'єктивні причини перелому в Столітній війні. «Великий народ з живими і юними силами і тисячолітньою історією не міг, звичайно, бути поглинений прибульцями, — зазначав учений. — Народний дух, пригнічений тимчасовим збігом нещасть, рано чи пізно став би проти насильства, і так чи так Франція звільнилася б від англійців» (Petrov 1867, 116). Роль у цьому Жанни д'Арк він визначав як «благородну ініціативу», підкреслюючи при цьому, що «тільки

співчуттю мас зобов'язана була Жанна своїм успіхом» (Petrov 1867, 116). Така висока оцінка ролі простого народу в історичному процесі була в цілому характерна для вітчизняної ліберальної медієвістики перших пореформених років.

У двох розглянутих нарисах харківський учений вивчав події не всієї Столітньої війни, а переважно її заключного періоду. Цілком, хоча і стисло, причини, хід і наслідки цієї війни були викладені в лекціях М. Н. Петрова. Відзначимо, що через рік після смерті були опубліковані його тритомні «Лекції зі всесвітньої історії» (1888). Це був перший у Російській імперії вітчизняний університетський навчальний посібник такого формату. Другий том цих лекцій охоплював історію Середніх віків, а одне з ключових місць у ньому відводилося історії Франції. Подіям Столітньої війни було присвячено підрозділи «Династія Валуа» (Petrov 1888, 195-196) і «Взаємодії Англії і Франції» (Petrov 1888, 206-209), причому сам термін «взаємодії» двох країн харківський учений використовував не тільки в назві, але й у тексті (Petrov 1888, 208).

Столітня війна для М. Н. Петрова — це складова багатовікового англо-французького протистояння, причини якого він уважав цілком закономірними. Це хрестоматійне твердження, яке тепер часто повторюють і сучасні французькі медієвісти, наприклад Ж. Фав'є (Fav'e 2009, 7-8). Серед цих причин, на думку М. Н. Петрова, не тільки боротьба за території Західної Франції, якими багато часу володіли англійські королі, не тільки те, що англійці і французи були «протилежні» «за складом свого державного життя», а й те, що «з розвитком міської промисловості почалося між ними і перше торгове суперництво» (Petrov 1888, 206). При цьому саму згадку про соціально-економочні аспекти досліджуваного явища для історика 1860-х рр. слід вважати прогресивним фактом, свідченням певного впливу на його історіософські погляди позитивізму, а реалії пореформених років цілком пояснюють ту високу оцінку, яку він дав політичним структурам Англії, «ранньому успіху» «суспільної свободи» в цій країні порівняно з континентом (Petrov 1888, 203).

М. Н. Петров у традиціях сучасної йому медієвістики вважав головним приводом до Столітньої війни династичні домагання Едуарда III на французьку корону (Petrov 1888, 195). Цю війну Англії та Франції він назвав «справжньою народною» від самого її початку (Petrov 1888, 206), хоча й визнавав, що на ранньому її етапі розорені народні маси Франції

вели проти панівних класів своєї країни гостру соціальну боротьбу. Харківський учений не тільки не залишив за дужками своїх лекцій найбільш відомі прояви такої боротьби, але й підкреслив їх величезний розмах і характер дій, які він визначав як «насильства». «...Місто Париж, — писав М. Н. Петров, — під проводом своїх демагогів Лекока і Марселя намагалося навіть шляхом *революції* (курсив наш — С. Л.) захопити верховну владу, а так довго гноблені феодалами селяни зняли проти них страшне повстання, французьку пугачовщину, відому під ім'ям «la jacquerie», маючи намір перерізати своїх гнобителів» (Petrov 1888, 196). Ця «рання революція» середини XIV століття, на думку вченого, сприяла подальшому ослабленню феодального дворянства, яке вже підірвала поразками і розорила у фінансовому плані сама Столітня війна (Petrov 1888, 195-196).

Взагалі особливістю М. Н. Петрова як історика було те, що він усіляко підкреслював у своїх роботах той вплив, який чинили воєнні дії і сам хід війни на соціальні процеси в суспільстві. На його слушну думку, зміни торкнулися не тільки феодального класу, який був ослаблений війною, втратив «і свій блиск, і свою політичну могутність» (Petrov 1888, 195, 206), але й міст, які внаслідок цієї війни зміцніли настільки, що поряд із «сільським населенням» вже на ранньому етапі Столітньої війни «стали претендувати на першу роль в державі» (Petrov 1888, 195-196). Проте хронологічні рамки цього процесу посилення ролі міст М. Н. Петров помилково обмежував часом Паризького повстання 1357–1358 рр., вважаючи, що після цього відбулося ослаблення міст, оскільки в них «відняли багато колишніх прав» (Petrov 1888, 196). Насправді французькі міста й надалі намагалися активно впливати на політичні процеси, брали участь у численних повстаннях, передусім за царювання Карла VI, і активно обстоювали свої права. У цьому контексті доречно вказати і на визнання в іншому місці самим М. Н. Петровим того факту, що «міста, незадоволені урядом через обмеження їхніх прав, самі простягали руки ворогам батьківщини» (Petrov 1888, 207). В останньому випадку йшлося про події, що настали після підписання договору в Труа і захоплення англійцями Північної Франції.

Як і в своїй окремій публікації, присвяченій Жанні д'Арк, на сторінках «Лекцій» М. Н. Петров дав виключно високу оцінку її прагненню врятувати Францію, згуртувати стани, верстви і партії у зв'язку з зовнішньою загрозою і коронувати законного короля. «Подвиг

цей їй цілком вдався», — підкреслював учений, вказуючи на те, що попри полон і страту, Жанна зуміла сприяти перелому у війні, а «збуджене нею народне одухотворення було вже таким сильним, що двадцять років потому англійці втратили всі свої старі й нові здобутки у Франції» (Petrov 1888, 208). Попри підкреслену ним велику роль народних мас у цій війні, М. Н. Петров наполегливо вважав, що «виграла одна монархічна влада» (Petrov 1888, 196), хоча таке однозначне трактування в тексті «Лекцій» все ж не дає повного уявлення про ступінь могутності великих феодалів, що було показано в попередніх нарисах. Відзначимо і той факт, що перемоги над французами в битвах при Кресі, Пуатьє та Азенкурі М. Н. Петров помилково приписує не тільки англійцям, але й шотландцям (Petrov 1888, 206). Насправді в Столітній війні шотландці воювали на боці Франції, зберігали так званий Старий союз (1265–1560) (див.: Macdougall 2001) і надавали підтримку дофіну Карлу навіть після підписання договору в Труа.

У «Лекціях» М. Н. Петрова, попри вказані суперечності, загалом було надано зважену наукову оцінку причин, ходу й наслідків Столітньої війни, її впливу на внутрішні процеси як в Англії, так і у Франції. Як указував, наприклад, видатний історик В. П. Бузескул, ці «Лекції» для студентів і викладачів гімназії «були тривалий час незамінним посібником» (Buzeskul 1908, 279)

В цілому, характеризуючи вивчення Столітньої війни професором Харківського університету М. Н. Петровим, слід підкреслити, що хоча він і не створив узагальнювальної роботи, яка була би присвячена всім періодам війни, проте він розглядав усі її ключові події в своїх лекціях, а окремі аспекти цієї теми були викладені в двох його відомих дослідженнях. Контекстно деякі події заключного етапу Столітньої війни він розглядав у магістерській дисертації «Про характер державної діяльності Людовика XI» (1850). У ній М. Н. Петров зумів показати, що королівська влада Франції у війні проти англійців була змушена в обмін на військову підтримку йти на поступки французьким великим феодалам. Серед поступок, на які пішов Карл VII заради перемоги над Англією, М. Н. Петров справедливо виділяє антианглійську Арраську угоду 1435 р. Попри це, закінчення Столітньої війни, посилення національної самосвідомості французів і занепад феодального лицарства об'єктивно сприяли зміцненню королівської влади.

М. Н. Петров став першим ученим Харківського університету (та й на всьому просторі українських земель Російської імперії), який опублікував роботу, цілком присвячену Столітній війні — «Жанна д'Арк (Історико-психологічний досвід)» (1867). У ній М. Н. Петров розмежував об'єктивні і суб'єктивні причини перелому в Столітній війні, успіх Орлеанської діви пояснював співчуттям і підтримкою широких народних мас, а її діяльність зображував як один із проявів зростання самосвідомості народу, а не волі Провидіння. Така оцінка ролі простого народу в історичному процесі була характерна для вітчизняної ліберальної медієвістики перших пореформених років.

Короткий виклад усіх основних подій Столітньої війни представлено в посмертному виданні «Лекції з всесвітньої історії» (1888) М. Н. Петрова. Це був перший у Російській імперії університетський навчальний посібник з всесвітньої історії.

Трактування М. Н. Петрова подій Столітньої війни сприяли популяризації історії Середньовіччя, а зваженість його оцінок і переконливість висновків були пов'язані передусім з критичним вивченням історичних джерел, зокрема «Мемуарів» Філіпа де Комміна, та намаганням дотримуватися норм позитивізму, властивих сучасній йому науки.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Barone, V. A. Dogovor v Trua glazami avtorov francuzskoi propagandistskoi literatury pervoi poloviny XV v. *Vestnik Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. Seriia «Literaturovedenie. Iazykoznanie. Kul'turologiia» [Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series Literary Criticism. Linguistics. Culturology],* no. 10-1, 2017, s. 64-73, (In Russian)

Бароне, В. А. Договор в Труа глазами авторов французской пропагандистской литературы первой половины XV в. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». 2017,* № 10-1, с. 64-73.

Buzeskul, V. P. Petrov Mikhail Nazarovich. *Istoriko-filologicheskii fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushchestvovaniia (1805–1905).* Khar'kov, 1908, s. 277-281. (In Russian)

Бузескул, В. П. Петров Михаил Назарович. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905).* Харьков, 1908, с. 277-281.

Buzeskul, V. P. Iz istorii Khar'kovskogo universiteta vtoroi poloviny 70-kh gg. *Naukovi zapysky naukovo-doslidnytskoi katedry istorii ukrainskoi kul'tury*. Kharkiv, 1927, no. 6, s. 1-14. (In Russian)
Бузескул, В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. *Наукові записки науково-дослідницької катедри історії української культури.* Харків, 1927, № 6, с. 1-14.

Bulanin, D. M. *Zhanna D'Ark v Rossii. Istoricheskii obraz mezhdu literaturoi i propagandoi.* Moskva – Sankt-Peterburg, 2016. (In Russian)
Буланин, Д. М. *Жанна д'Арк в России. Исторический образ между литературой и пропагандой.* Москва – Санкт-Петербург, 2016.

Derevickii, A. *Mikhail Nazarovich Petrov. Biograficheskii ocherk. (Stranitsy iz istorii Khar'kovskogo universiteta).* Khar'kov, 1887. (In Russian)
Деревицкий, А. *Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страницы из истории Харьковского университета)*. Харьков, 1887.

Fav'e, Zh. *Stoletnyaia voina.* Sankt-Peterburg, 2009. (In Russian)
Фавье, Ж. *Столетняя война*. Санкт-Петербург, 2009.

Golubkin, Yu. A., Mogilka O. N. M. N. Petrov kak istorik. *Vestnik Khar'kovskogo universiteta. Seriia: Istoriia [The Journal of Kharkiv University. Series: History]*, 1988, s. 25-31. (In Russian)
Голубкин, Ю. А., Могилка О. Н. М. Н. Петров как историк. *Вестник Харьковского университета. Серия: История*, 1988, с. 25-31.

Goodman, A. *History of England from Edward III to James I.* New York, 1977.

Gutnova, E. V. *Istoriografiia istorii srednikh vekov.* Moskva, 1985. (In Russian)
Гутнова, Е. В. *Историография истории средних веков*. Москва, 1985.

Khachaturian, N. A. *Soslovnaia monarkhiia vo Frantsii XIII–XV vv.* Moskva, 1989. (In Russian)
Хачатурян, Н. А. *Сословная монархия во Франции XIII–XV вв.* Москва, 1989.

Keda, M. K. *Mykhailo Nazarovych Petrov (1826–1887) ta ioho vnesok v istorychnu nauku.* Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Chernihiv, 2005. (In Ukrainian)
Кеда, М. К. *Михайло Назарович Петров (1826–1887) та його внесок в історичну науку.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернігів, 2005.

Kommin F. de. *Memuary*. Moskva, 1986. (In Russian)
Коммин Ф. де. *Мемуары*. Москва, 1986.

Kratkii otchëot o sostoianii i deiatel'nosti Khar'kovskogo universiteta, chitannyi v torzhestvennom sobranii universiteta 17 ianvaria 1877 g. professorom L. Vladimirovym. *Zapiski Khar'kovskogo universiteta*, 1877, vol. 1, s. 1-73. (In Russian)
Краткий отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета, читанный в торжественном собрании университета 17 января 1877 г. профессором Л. Владимировым. *Записки Харьковского университета,* 1877, т. 1, с. 1-73.

Liman, S. I. *Idei v latakh: Zapad ili Vostok? Srednevekov'e v otsenkakh medievistov Ukrainy (1804 – pervaia polovina 1880-kh gg.).* Khar'kov, 2009. (In Russian)
Лиман, С. И. *Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.).* Харьков, 2009.

Liman, S. I. Francuzskaia srednevekovaia istoriia i istoriografiia v tvorchestve professora Khar'kovskogo universiteta M. N. Petrova (1826-1887). *Starodavnie Prychornomor'ia [Ancient Black Sea Coast],* 2018, vyp. 12, s. 320-326. (In Russian)
Лиман, С. И. Французская средневековая история и историография в творчестве профессора Харьковского университета М. Н. Петрова (1826-1887). *Стародавнє Причорномор'я,* 2018, вип. 12, с. 320-326.

Lobanov, A. M. Dogovor v Trua (1420 g.): ot voiny vneshnei k voine vnutrennei i naoborot. *Vestnik Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta [Bulletin of the Russian State University for the Humanities],* 2014, no. 13, s. 74-82. (In Russian)
Лобанов, А. М. Договор в Труа (1420 г.): от войны внешней к войне внутренней и наоборот. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета,* 2014, № 13, с. 74-82.

Macdougall, N. *An Antidote to the English: The Auld Alliance*, 1295–1560. East Linton, 2001.

Medieval Sourcebook: Hundred Years War: Treaty of Troyes, 1420 and Conditions in France in 1422, https://sourcebooks.fordham.edu/source/1420troyes.asp.

Mishle, *Zh. Zhanna D'Ark*. Petrograd, 1920. (In Russian)
Мишле, *Ж. Жанна д'Арк*. Петроград, 1920.

Mitriaev, A. I., Golubkin Yu. A., Liman S. I. Medievistika v Khar'kovskom universitete. *Vestnik Khar'kovskogo universiteta [The Journal of Kharkov University],* 1991, no. 357, s. 69-83. (In Russian)
Митряев, А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиевистика в Харьковском университете. *Вестник Харьковского университета,* 1991, № 357, с. 69-83.

Nuzhdin, O. I. Dogovor v Arrase 1435 g. v kontekste protivostoianiia Angliiskogo, Frantsuzskogo i Burgundskogo gosudarstv. *Nauchnyi dialog [Scientific dialogue]*, 2013, no. 12 (24), Obshchestvennye nauki, s. 87-107. (In Russian)
Нуждин, О. И. Договор в Аррасе 1435 г. в контексте противостояния Английского, Французского и Бургундского государств. *Научный диалог,* 2013, № 12 (24), Общественные науки, с. 87–107.

Obozreniia prepodavaniia predmetov v imperatorskom Khar'kovskom universitete na 1861/1862 uch. g. Khar'kov, 1861. (In Russian)
Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1861/1862 уч. г. Харьков, 1861.

Obozreniia prepodavaniia predmetov v imperatorskom Khar'kovskom universitete na 1873/1874 uch. g. Khar'kov, 1873. (In Russian)
Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1873/1874 уч. г. Харьков. 1873.

Otchet o zaniatiiakh ad»iunkta imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta M. N. Petrova v Germanii, Frantsii, Italii, Bel'gii i Anglii v 1858–1860 gg. Khar'kov, 1861. (In Russian)
Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858–1860 гг. Харьков, 1861.

Petrov, M. N. *O kharaktere gosudarstvennoi deiatel'nosti Liudovika XI.* Khar'kov, 1850. (In Russian)
Петров, М. Н. *О характере государственной деятельности Людовика XI.* Харьков, 1850.

Petrov, M. N. Zhanna D'Ark (Istoriko-psikhologicheskii opyt). *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 1867, t. 135, s. 94-123. (In Russian)
Петров, М. Н. Жанна д'Арк (Историко-психологический опыт). *Журнал министерства народного просвещения*, 1867, т. 135, с. 94-123.

Petrov, M. N. Zhanna D'Ark. Istoriko-psikhologicheskii opyt. V: *Petrov M. N. Iz vsemirnoi istorii ocherki.* Khar'kov, 1882a, s. 221-256. (In Russian)
Петров, М. Н. Жанна д'Арк. Историко-психологический опыт. В: *Петров М. Н. Из всемирной истории очерки*. Харьков, 1882a, с. 221-256.

Petrov, M. N. Liudovik XI. Obshcheistoricheskaia kharakteristika. V: *Petrov M. N. Iz vsemirnoi istorii ocherki*. Khar'kov, 1882b, s. 257-299. (In Russian)
Петров, М. Н. Людовик XI. Общеисторическая характеристика. В: *Петров М. Н. Из всемирной истории очерки.* Харьков, 1882b, с. 257-299.

Petrov, M. N. *Lektsii po vsemirnoi istorii.* Khar'kov, 1888, vol. 2. Istoriia srednikh vekov, X. (In Russian)
Петров, М. Н. *Лекции по всемирной истории.* Харьков, 1888, т. 2. История средних веков, X.

Poroshin, V. S. Zhanna Dark. *Russkii vestnik*, 1863, t. 47, s. 5-128. (In Russian)
Порошин, В. С. Жанна Дарк. *Русский вестник*, 1863, т. 47, с. 5-128.

Potul'nyts'kyi, V. A. *Ukraina i vsesvitnia istoriia: Istoriosofiia svitovoi ta ukrainskoi istorii XVII–XX st.* Kyiv, 2002. (In Ukrainian)
Потульницький, В. А. *Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст.* Київ, 2002.

Protokoly zasedanii soveta [Khar'kovskogo] universiteta 8 oktiabia 1881 g. *Zapiski Khar'kovskogo universiteta,* 1881, vol. 4 (1883), s. 133-160. (In Russian)
Протоколы заседаний совета [Харьковского] университета 8 октября 1881 г. *Записки Харьковского университета*, 1881, т. 4 (1883), с. 133-160.

Roslavskii-Petrovskii, A. P. Retsenziia. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia,* 1851, no. 7, s. 202-209 (Petrov, M. N. O kharaktere gosudarstvennoi deiatel'nosti Liudovika XI. Khar'kov, 1850). (In Russian)
Рославский-Петровский, А. П. Рецензия. *Журнал министерства народного просвещения,* 1851, № 7, с. 202-209 (Петров, М. Н. О характере государственной деятельности Людовика XI. Харьков, 1850).

Stel'makh, S. *Istorychna dumka v Ukraini XIX – pochatku XX st.* Kyiv, 1997. (In Ukrainian)
Стельмах, С. *Історична думка в Україні XIX – початку XX ст.* Київ, 1997.

Tisset, P. (ed.) *Procès de condamnation de Jeanne d'Arc*, vol. 1. Paris, 1960.

Togoeva, O. I. Iubileinyi god Zhanny. *Srednie veka [Middle Ages]*, 2014, vyp. 75, no. 1-2, s. 364-381. (In Russian)
Тогоева, О. И. Юбилейный год Жанны. *Средние века*. 2014, вып. 75, №1-2, с. 364-381.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAUK), f. 2162, op. 2, spr. 94. *Formulyarnyi spisok o sluzhbe ad»iunkta Khar'kovskogo universiteta 8 klassa Mikhaila Nazarovicha Petrova (1854),* ark. 187-188. (In Russian)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК), ф. 2162, оп. 2, спр. 94. *Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса Михаила Назаровича Петрова (1854),* арк. 187-188.

Zemlianitsin, V. A. Rol' Truaskogo dogovora v zavoevatel'noi politike Genrikha V vo Frantsii v 1420–1422 gg. V sb.: *Gertsenovskie chtenia 2002. Aktual'nye problemy sotsial'nykh nauk.* Sankt-Peterburg, 2002, s. 119-121. (In Russian)
Земляницин, В. А. Роль Труаского договора в завоевательной политике Генриха V во Франции в 1420-1422 гг. В сб.: Герценовские чтения 2002. *Актуальные проблемы социальных наук.* Санкт-Петербург, 2002, с. 119-121.

Zemlianitsin, V. A. Arrasskii dogovor 1435 g. v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii pervoi poloviny XV v. *Pskovskii voenno-istoricheskii vestnik [Pskov Military Historical Bulletin],* 2015, vyp. 1, s. 61-65. (In Russian)
Земляницин, В. А. Аррасский договор 1435 г. в системе международных отношений первой половины XV в. *Псковский военно-исторический вестник,* 2015. вып. 1, с. 61-65.

Serhii Lyman
Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
Svobody sq., 6, 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: s.lyman@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

ILLUMINATED BY FIRE: THE HUNDRED YEARS' WAR IN THE WORKS OF PROFESSOR M. N. PETROV OF KHARKIV UNIVERSITY (1826-1887)

The article examines the contribution of Professor M. N. Petrov, Kharkiv University's leading medievalist during the third quarter of the 19th century, to the study of key events and personalities of the Hundred Years' War between England and France. Contextually, Petrov considered some

of the events of the final stage of the war in his master's dissertation "On the Nature of the Statesmanship of Louis XI" (1850). He was able to show that, in the war against the English, the French royal house was forced to make concessions to the great feudal lords of the realm in exchange for military support. Among the concessions made by Charles VII for the sake of victory over England, Petrov rightly singles out the anti-English Treaty of Arras (1435) between the French king and Duke Philip III of Burgundy. Nevertheless, the end of the Hundred Years' War, development of the French national consciousness, and decline of feudal chivalry all objectively contributed to the strengthening of royal power. It is shown that Petrov became the first scholar at Kharkiv University and in the Ukrainian lands of the Russian Empire to publish a work entirely devoted to the Hundred Years' War – "Jeanne d'Arc (Historical and Psychological Experience)" (1867). Petrov distinguished between the objective and subjective causes of the turn in the Hundred Years' War and explained the success of the Maid of Orléans by the sympathy and support of the broad masses of the population. It is stressed that, in contrast to the French scholar J. Michelet, for whom Jeanne d'Arc was a messenger of Heaven, child of the Church, and servant of God, Petrov in his essay represented her actions as a manifestation of the French people's growing self-awareness, rather than of the will of Providence. The author notes that such assessment of the role of the common people in the historical process was characteristic of the liberal medieval studies of the first post-reform years in the Russian Empire. A summary of the main events of the Hundred Years' War was presented in the posthumous edition of Petrov's Lectures in World History (1888). This was the first university textbook in this discipline in the Russian Empire. It is emphasized that Petrov's treatment of the events of the Hundred Years' War contributed to the popularization of medieval history, and that the objectivity of his interpretations stemmed primarily from the critical study of historical sources, including the Memoirs of Philippe de Commines, and adherence to the norms of positivism.

Keywords: ***M. N. Petrov, Hundred Years' War, historiography, Middle Ages, history of France, Kharkiv University.***

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-04
УДК 930.2:82-6]:94(393)"-01/-00"

Сергій Литовченко
кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна
Email:litovchenkosd@gmail.com
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-7602-9534

КІЛІКІЙСЬКЕ НАМІСНИЦТВО ЦИЦЕРОНА: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ[1]

Листування Марка Тулія Цицерона під час проконсульства в Кілікії дає можливість вивчити складнощі управління римськими провінціями під час кризи Республіки, передусім оцінити спроможність Риму протистояти зовнішнім загрозам. Проте специфічний жанр джерела привів до формування історіографічної традиції, яка базується на поглядах на хід подій самого автора більшості листів, тому в роботах сучасних науковців ми бачимо, як правило, повну підтримку та виправдання дій проконсула. В поодиноких дослідженнях, автори яких намагаються критично поглянути на дії Цицерона під час намісництва, заходи, які були зроблені на протидію парфянській загрозі, оцінюють негативно, але причини невдалих

[1] Стаття є розширеною та переробленою версією доповіді, яку було виголошено на міжнародній науковій конференції «Історія античного світу і середньовіччя в університетах України. До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 25–26 жовтня 2018 р.». Тези доповіді опубліковано: Litovchenko 2018, 39-40.

Як цитувати: Литовченко, С. Кілікійське намісництво Цицерона: зовнішньополітичний аспект. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 72-85, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-04.

In cities: Litovchenko, S. Cicero's Proconsulship in Cilicia: The Foreign Policy Aspect. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, с. 72-85, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-04.

© Литовченко, С., 2021

дій пов'язуються саме з фігурою римського намісника. На нашу думку, листування Цицерона дозволяє хоча б частково поглянути на проблему римських провінцій на Сході в цілому, абстрагуючись від постаті конкретного губернатора. Можна з високим ступенем впевненості стверджувати, що система провінційного управління Риму періоду пізньої Республіки не відповідала вимогам ефективної оборони фронтиру на Сході. Призначення намісників (проконсулів і пропреторів) залежало від занадто великої кількості випадкових чинників (як і вибори консулів і преторів), щоб на цих найважливіших посадах завжди виявлялися професійні управлінці й військові. Приклад Цицерона найбільш яскравий, але, очевидно, не єдиний. Орієнтація еліти на внутрішньополітичні цілі автоматично робила зовнішньополітичні завдання другорядними. При цьому в руках намісників перебували лише обмежені ресурси, які ефективні для поліцейських операцій на Амані, але не здатні протистояти навіть масштабному грабіжницькому рейду, не кажучи вже про велике вторгнення. Союзники, які багато десятиліть прикривали римські кордони своїми військами і територіями, переважно втратили навіть здатність контролювати власні володіння. Традиційна опора на союзних монархів не тільки позбавляла римлян військової підтримки, але й вела до дезінформації про становище на кордоні. Оперативна реакція центру на нестабільність периферії стримувалася не тільки низькими темпами передавання інформації, але й відсутністю чіткого механізму прийняття рішень у Римі. Як не дивно, Республіку рятувала відсутність реального супротивника на Сході.

Ключові слова: ***Римська Республіка, Марк Тулій Цицерон, Кілікія, парфяни, римська провінція.***

Розширення володінь Римської республіки в II–I ст. до н. е. привело не тільки до виникнення найбільшої середземноморської держави, а й спровокувало кризу управління римськими провінціями. Невідповідність системи республіканського провінційного устрою існуванню держави імперського типу, яким Рим став ще у II ст. до н. е., в середині I ст. до н. е. стало очевидним (Richardson 1992, 597-598). Перебіг політичних подій підказував, що значне розширення меж міста-держави неможливо

без корінних перетворень у системі прийняття рішень, формування і використання збройних сил, контролю за підкореними територіями. Тимчасове рішення проблеми — створення великої напівпрофесійної армії, яку використовували як пожежну команду, дозволило в основному знайти адекватну відповідь зовнішнім загрозам, але спровокувало глибоку внутрішньополітичну кризу. Зв'язка легіони-полководець неминуче вела до трансформації системи прийняття рішень у Республіці, що й сталося в I ст. до н. е. Одночасно відбувалися і зміни в управлінні й структурі римського фронтира на Сході, де сусідами римлян були розвинені елліністичні держави.

Не дивно, що сучасні дослідники, описуючи ситуацію в римських провінціях, найчастіше звертаються до відомостей листів Марка Тулія Цицерона з провінції Кілікія. По-перше, в листах міститься найбільший обсяг інформації про діяльність римського намісника (записки Цезаря — інша ситуація, Цезар поводив себе не стільки як намісник, скільки як полководець). По-друге, і це вирішальний аргумент, специфіка епістолярного жанру дозволяє простежити зміну ситуації в провінції в динаміці протягом короткого часу, без впливу післязнання, такого характерного для історичних хронік і оповідань. По-третє, саме листи Цицерона, що охоплюють увесь спектр адресатів — від офіційних до особистих — дають можливість оцінити масштаби інформаційної зв'язаності Римської держави[2].

Кілікійське намісництво Цицерона неодноразово ставало предметом спеціального дослідження. За більш ніж столітню історію вивчення фахівці детально, аж до доби, вивчили шлях Цицерона в провінцію, його стосунки з відкупниками і з місцевим населенням, взаємини з союзними царями і реакцію намісника на зовнішні загрози. Однак найчастіше дослідники оцінювали Цицерона-політика, адвоката й оратора в ролі намісника, а не самого намісника як захисника інтересів Республіки. У такому ж ключі розглядається в сучасних дослідженнях і зовнішньополітична діяльність проконсула. Для більшої частини робіт типовий описовий характер зовнішньополітичного розділу, оснований передусім на переказі листів Цицерона (Debevoise 1938, 97-102; Magie 1950, 396-397; Marshall 1966, 243; Rawson 1975, 168; Abramzon 2005, 112-136; Lintott 2008, 260-261; Blom 2010, 238-241; Tempest 2011, 155; Tozan 2016, 112). У невеликій кількості досліджень представлений критичний

[2] Про значення кілікійських листів як джерела див.: Mundt 2004, 271-272; Correa 2012, 49-52; Leach 2016, 503-505.

аналіз ситуації, але знову ж таки з основною увагою до особистості самого римського намісника (Hunter 1913, 88-93; Il'inskaya 1966, 149-150; Sherwin-White 1984, 290-297; Hutchinson 1998, 91-107; Engels 2008, 23-45). На нашу думку, попри те, що яскрава фігура римського політика, безумовно, вплинула на ситуацію в Кілікії, його листи дозволяють виділити риси, типові для більшості азійських провінцій Республіки в середині першого ст. до н. е.

Призначення Цицерона в Кілікію відбувалося в складній для Риму ситуації. Радикальні зовнішньополітичні зміни в Передній Азії сталися під час східного походу легіонів Гнея Помпея, коли в ході військових дій, низки анексій і серії мирних і союзних договорів виник так званий Помпеєвий устрій Азії. Водночас за зовнішніми ознаками можна було би припустити, що ситуація на римському Сході не змінилася. Принаймні після багаторічного протистояння з Мітрідатом, яке завершилося безумовним розгромом понтійського царя та його союзників, римські володіння розширилися досить незначно. З більшістю супротивників були укладені мирні договори, і вони перетворилися на друзів і союзників римського народу. Може здатися, що Помпеєвий устрій повністю відповідав сенатській зовнішньополітичній практиці II ст. до н. е. Однак це було лише зовнішньою схожістю. Римський полководець порушив аж два зовнішньополітичні принципи римської політиці на Сході. По-перше, він цілеспрямовано зіпсував відносини з найбільш значущим римським союзником в Азії — Парфянським царством. По-друге, він створив провінцію Сирія, поставивши під прямий удар потенційного противника власне римські володіння[3]. Проте через внутрішньополітичні обставини на війну з Парфією римлян повели не Помпей або Цезар, а Красс, що призвело до закономірного результату. Римський Схід очікував парфянської відповіді. І саме в цих умовах, сам того не бажаючи, призначення до Кілікії отримав Цицерон.

Повідомлення про загрозу парфянського вторгнення проконсул отримав на початку вересня 51 р. до н. е. в таборі під Іконієм (Hunter 1913, 89) (Fam., XV, 3, 1). Зібравши війська в Іконії, римляни рушили не в Кілікію і далі в Сирію, а на північний кордон Кілікії та Каппадокії в місто Кібістра, де Цицерон, за його власними словами, очікував можливого наступу парфян або вірмен (Fam., XV, 2, 1 2; Fam., XV, 4, 4). Не дочекавшись противника,

[3] На нашу думку, новий устрій був націлений на великий східний похід, реалізації якого перешкоджали внутрішньополітичні проблеми: (Litovchenko 2015).

Цицерон повернув на південь, у власну провінцію, де здійснив каральну експедицію проти населення Аману. Знову парфянська загроза виникла вже в 50 р. до н.е. (Att., VI, 3, 2). Однак Цицерон і цього разу відмовився від допомоги сирійській провінції (Att., VI, 5, 3) (Tozan 2016, 121), дочекавшись фактично закінчення терміну свого намісництва.

Участь у військових діях викликала, очевидно, серйозні питання ще за часів Цицерона, який був змушений у листах виправдовувати свій маршрут до Кібістри (Fam., XV, 2, 1-2; Fam., XV, 4, 4). Відведення всіх військ з території провінції в умовах безпосереднього вторгнення парфян в Сирію виглядало щонайменше дивно. Плутані виправдання Цицерона ситуацію не тільки не пояснюють, але ще більше заплутують. Спочатку намісник стверджує, що увійшов до Каппадокії, тому що побоювався обхідного маневру парфян (Fam., XV, 2, 1; Att., V, 20, 2; Fam., XV, 4, 4). Крім того, виявилося, що римляни під Кібістрою відлякували вірменського царя Артавазда II (Fam., XV, 2, 2). Однак обидва пояснення не представляються надто переконливими. Складно пояснити, навіщо парфяни, які вже були в Сирії, повинні робити такий гак у маршруті походу й наступати через Каппадокію? Перевали ж Аману Цицерон залишив практично без охорони[4]. Дещо переконливіше звучить версія з вірменським царем, однак і вона викликає питання. Артавазд II справді підкорився парфянину Ороду, та вторгнення до Каппадокії було звичною справою для вірменської кавалерії ще з часів Тиграна Великого (Litovchenko 2009, 112). Однак за найближчого розгляду цей аргумент теж виявляється сумнівним. Перехід Артавазда на бік парфян був вимушеним кроком, і вірменський цар не збирався конфліктувати з римлянами (Litovchenko 2003, 15). Насправді жодних агресивних дій проти Риму Артавазд не робив (Prantl 2008, 98). Проте важливо не це, а те, що в Цицерона мала бути впевненість у позиції Артавазда — найкращий римський союзник Дейотар, який висватав свою доньку за сина вірменського царя (Att., V, 21, 2), імовірно, мав інформацію про плани царя Великої Вірменії. Та й сам Цицерон, усвідомлюючи хиткість своєї аргументації, говорить про неясність позиції Артавазда — «хай там яким був його настрій» (Fam., XV, 2, 2) (Litovchenko 2003, 14-15).

[4] В одному зі своїх листів (Cic., Fam., XV, 4,4) Цицерон говорить, що проходи з Сирії в Кілікію легко захистити, тому він зупинився в Каппадокії, щоб чинити тиск на нерішучих сусідів. Проте при цьому сам же визнає, що парфяни прорвалися через перевали до Кілікії (Cic., Fam., XV, 4,7).

Однак навіть якщо визнати реальність парфянської і тим більше вірменської загрози, то табір під Кібістрою, усупереч поширеній думці сучасних дослідників (Rawson 1975, 168; Sherwin-White 1984, 293; Abramzon 2005, 121; Tozan 2016, 114), — не надто вдала позиція. З військового погляду очевидно, що необхідно було прикривати переправи через Євфрат, щоб блокувати прорив східної кінноти. Позиція під Кібістрою, перед Кілікійськими воротами і далеко від Сирії та Євфрату цього не дозволяла. Зате з табору було дуже складно надати реальну допомогу Сирії, якщо в цьому була необхідність.

Постійні нарікання Цицерона на брак сил (Fam., XV, 1, 5) були, звичайно, абсолютно необ'єктивні, хоча багато дослідників підтримують римського оратора (Il'inskaya 1966, 161; Sherwin-White 1984, 293; Kamienik 1988, 89; Wiseman 1992, 417; Tozan 2016, 112). Мінімум два легіони і стільки ж військ Дейотара — досить значна армія, яка могла протистояти навіть сильнішому супротивникові. Принаймні військ у Цицерона було не менше, ніж у Цезаря на початку галльської війни (Engels 2008, 32 n. 75). Не менш знаковою виглядає відмова Цицерона від допомоги Марку Кальпурнію Бібулу в 50 р. до н.е., коли кілікійський намісник усіма силами намагався уникнути допомоги своєму сирійському колезі (Kamienik 1988, 95; Engels 2008, 38)[5].

Отже, не дивно, що в сучасних роботах, у яких дослідники відходять від панегіричного опису намісництва Цицерона, можна побачити докори проконсулу в полководницькій неспроможності, якщо не сказати боягузтві, оскільки Сирія опинилася кинута напризволяще (Engels 2008, 32). Однак, попри те, що дії Цицерона справді не можна назвати вдалими, на нашу думку, на його поведінку впливали й об'єктивні обставини, з якими стикався будь-який римський намісник.

Система розподілу провінцій і внутрішньополітична боротьба привели до того, що намісником могла стати людина не тільки слабко підготовлена до служби в провінції, а й така, яка відверто не бажала виконувати обов'язки проконсула, — як Цицерон, який весь термін обтяжувався посадою і постійно скаржився своїм кореспондентам. Проте це був не поодинокий випадок: наприклад, не виявляв ентузіазму керувати провінцією і Марк Кальпурний Бібул, колега Цицерона по намісництву. Очевидно, що наявна система призначень не відповідала

[5] Відсіч парфянському наступу в Сирії в 50 р. до н. е. Цицерон уважав проявом удачі, а не військової доблесті Бібула: Wistrand 1987, 38.

потребам держави. З другого боку, не викликає сумнівів, що Цицерон, який не мав практичного військового досвіду, не сам приймав військові рішення, а керувався порадами свого більш досвідченого оточення (Magie 1950, 397; Thompson 1965, 375; Rawson 1975, 169; Sherwin-White 1984, 291; Richardson 1992, 581; Liong 2011 , 22; Tozan 2016, 110). Отже, дії римлян були продиктовані не емоціями цивільної особи, сторопілої перед раптовою загрозою великої війни, а досить тверезим розрахунком грамотних воєначальників.

Імовірно, і внутрішньополітична ситуація в провінціях була нестабільна незалежно від фігури намісника. Навіть якщо визнати, що Цицерон свідомо перебільшував заворушення в провінції, є факти, в реальності яких немає підстав сумніватися. Римляни вели дві кампанії проти місцевого населення Кілікії, а незадовго до цього під сумнівом опинилася навіть стійкість декількох римських когорт (Fam., XV, 4, 2) (Il'inskaya 1966, 158). Звичайно, можна спробувати пояснити нестабільність у Кілікії поразкою Красса, але не варто перебільшувати вплив парфян на горців Аману. Фактично ми стикаємося з ситуацією, коли через десятиліття після реорганізації провінції частина її населення виявилася антиримськи налаштована. Очевидно, що схожа ситуація була і в Сирії (Plut. Cic. 36.2; Dio Cass., XL, 28, 4).

Ситуація з союзниками — наріжним каменем устрою римських кордонів на Сході — виявилася просто катастрофічною. З усіх римських союзників реальну допомогу міг і хотів надати тільки галатський цар Дейотар. Усі інші були або не в змозі зібрати війська через розорення своїх володінь, або зайняли вичікувальну позицію, про що прямо говорить Цицерон (Fam., XV, 1, 5; Fam., XV, 4, 4).

Через об'єктивні причини залишалася надзвичайно низькою інформаційна зв'язаність провінції з Римом. Крім того, слід звернути увагу на якість одержуваної столицею інформації. Цицерон тривалий час не повідомляє сенату нічого про вторгнення парфян, стверджуючи, що про це повинен повідомити намісник Сирії (Fam., XV, 3, 2, Fam., XV, 9, 3, Fam., XV, 1, 1). Коли він усе ж таки вирішив надіслати листа, то звіт рясніє помилками і перебільшеннями. Цікаво й те, що з тону листів стає зрозуміло: у Римі неохоче вірили звітам намісників (Fam., XV, 1, 4; Fam., VIII, 10, 2,) (Sonnabend 1986, 177; Engels 2008, 33).

Роль розвідки, як тактичної, так і стратегічної, неодноразово підкреслювали античні автори. Наш наратив рясніє посиланнями на роль провідників, необхідність знання місцевості, важливість

участі місцевих правителів в операціях римських армій. Дослідники відзначали, що саме римляни поставили розвідку на постійну основу (Danilov 2011, 162).

Проконсульство Цицерона показало, що в середині I ст. до н. е. зі стратегічною розвідкою в римлян справи йшли з рук геть погано. Листи ясно дають зрозуміти, що в Риму були відсутні таємні агенти не тільки у противників (Парфія, Вірменія), а й навіть у союзників[6]. Найімовірніше, не було і власне римських розвідзагонів у тилу противника. Цікаво, що проконсул не посилається на повідомлення римських торговців, чия участь у розвіддіяльності стала загальним місцем у літературі (Danilov 2011, 42-47). Фактично єдиним джерелом інформації про дії ворожих сил виявлялися правителі сусідніх держав (Sheldon 2005, 76-77; Danilov 2011, 37)[7]. Цицерон в офіційному звіті в Рим указує, що достовірну інформацію про події на кордонах своєї провінції він отримував «з найдостовірніших джерел — від послів, посланців і з листів» (Fam., XV, 1, 1). Насправді ж виявляється, що інформаторами проконсула були саме сусідні царі й тирани (Fam., XV, 1, 2; Fam., XV, 1, 2). Проте в такому разі Цицерон відкрито визнає, що повідомлення союзників не завжди заслуговують довіри. Особливо показовим є випадок з Антіохом Коммагенським, якого підозрювали в подвійній грі і чиїм відомостям Цицерон заслужено не довіряв (Fam., XV, 1, 2). Не менш цікава ситуація з галатським правителем Дейотаром, якого Цицерон уважав найкращим римським союзником на Сході (Att., V, 21; Fam., XV, 1, 6; Fam., XV, 2, 2; Fam., XV, 4, 5). У складній атмосфері розірваних спілок і договорів, у ситуації, коли в Римі обґрунтовано побоювалися об'єднаної атаки парфян та вірменських військ, Дейотар знайшов можливим просватати свого сина за дочку вірменського царя Артавазда II (Att., V, 21, 2). Відсутність надійних джерел інформації змушувала римлян приймати невиправдані рішення. Як, наприклад, Цицерон, який у жовтні взагалі сумнівався, що на римські володіння напали саме парфяни (Fam., III, 8, 10). Проте, з другого боку, відсутність перевіреної інформації дозволяла римським намісникам використовувати це для виправдання власної сумнівної позиції (Engels 2008, 38).

---

[6] Якщо у Цицерона і була, як стверджують (Danilov 2011, 162), власна розвідслужба, то це зовсім не проявилося під час його кілікійського намісництва.

[7] Р. М. Шелдон наполягає, що повідомлення царів були найнадійнішою інформацією, тоді як в реальності, як ми можемо побачити, усе було зовсім інакше.

Кілікійське проконсульство Цицерона дозволяє з високим ступенем впевненості стверджувати, що система провінційного управління Риму періоду пізньої Республіки не відповідала вимогам ефективної оборони фронтиру на Сході (Sheldon 2005, 135). Призначення намісників (проконсулів та пропреторів) залежало від занадто великої кількості випадкових чинників (як і вибори консулів і преторів), щоб на цих найважливіших посадах завжди виявлялися професійні управлінці й військові. Приклад Цицерона найбільш яскравий, але, очевидно, не єдиний. Орієнтація еліти на внутрішньополітичні цілі автоматично робила зовнішньополітичні завдання другорядними. При цьому в руках намісників були лише обмежені ресурси, які були придатні для поліцейських операцій на Амані, але не могли протистояти навіть масштабному грабіжницькому рейду, не кажучи вже про велике вторгнення. Союзники, які багато десятиліть прикривали римські кордони своїми військами і територіями, переважно втратили навіть здатність контролювати власні володіння. А це, своєю чергою, не тільки позбавляло римлян військової підтримки, але й вело до дезінформації про становище на кордоні. Оперативну реакцію центру на нестабільність периферії стримували не тільки низькі темпи передавання інформації, але й відсутність чіткого механізму прийняття рішень у Римі. Як не дивно, Республіку рятувала тільки відсутність реального супротивника на Сході.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Abramzon, M. G. *Rimskoye vladychestvo na Vostoke: Rim i Kilikiia (II v. do n. e. — 74 g. n. e.)*. Sankt-Peterburh, 2005. (In Russian)
Абрамзон, М. Г. *Римское владычество на Востоке: Рим и Киликия (II в. до н. э. — 74 г. н. э.)*. Санкт-Петербург, 2005.

Blom, H. van der *Cicero's Role Models. The Political Strategy of a Newcomer*. Oxford, 2010.

Correa, S. Cicero imperator: estrategias de autofiguración epistolar en el viaje a Cilicia (Cic., Att. 5. 1-15). *Revista de Estudios Sociales*, no. 44, 2012, pp. 48-61.

Danilov, Ye. S. *Voina i razvedyvatel'naia deiatel'nost' v antichnom Rime*. Iaroslavl', 2011. (In Russian)
Данилов, Е.С. *Война и разведывательная деятельность в античном Риме*. Ярославль, 2011.

Debevoise, N.C. *A Political History of Parthia.* Chicago, 1938.

Engels, D. Cicéron comme proconsul en Cilicie et la guerre contre les Parthes. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, no. 86, 2008, pp. 23-45.

Hunter, L. W. Cicero's Journey to His Province of Cilicia in 51 B.C. *The Journal of Roman Studies,* vol. 3, part 1, 1913, pp. 73-97.

Hutchinson, G. O. *Cicero's Correspondence: a Literary Study.* Oxford, 1998.

Il'inskaya, L. S. Literaturnoe nasledie Tsitserona istochnik dlia izucheniia polozheniia maloaziiskikh provintsii Rima v kontse Respubliki. *Vestnik drevnei istorii [Journal of Ancient History],* no. 3, 1966, s. 149-163. (In Russian)
Ильинская, Л. С. Литературное наследие Цицерона кан источник для изучения положения малоазийских провинций Рима в конце Республики. *Вестник древней истории*, № 3, 1966, с. 149-163.

Kamienik, R. Zabiegi Cycerona o triumf i ich niepowodzenie. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 930, *Antiquitas* XIV, 1988, pp. 89-98.

Leach, E. W. Cicero's Cilician Correspondence: Space and Auctoritas. *Arethusa*, vol. 49, iss. 3, 2016, pp. 503-523.

Lintott, A. *Cicero as Evidence. A Historian's Companion*. Oxford, 2008.

Liong, K. A. *Cicero de re militari: a civilian perspective on military matters in the late Republic.* Edinburgh, 2011.

Litovchenko, S. D. Rim i Velikaia Armeniia v kontse 50–40-kh gg. I v. do n. e. *Vestnik Khar'kovskogo natsional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, vyp. 35, 2003, s. 13-22. (In Russian)
Литовченко, С. Д. Рим и Великая Армения в конце 50–40-х гг. I в. до н. э. *Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Серия «История»,* вып. 35, 2003, с. 13-22.
Litovchenko, S. D. Velikaya Armeniia vo vremia tret'ei voiny Rima s Mitridatom VI. *Drevnosti 2009 [Antiquities 2009]*, vyp. 8, 2009, s. 107-115. (In Russian)

Литовченко, С. Д. Великая Армения во время третьей войны Рима с Митридатом VI. *Древности 2009,* вып. 8, 2009, с. 107-115.

Litovchenko, S. D. Tsarstvovaniye Tigrana II Velikogo v Sirii: problemy khronologii. *Antichnyi mir i arkheologiia [Ancient World and Archeology],* vyp. 17, 2015, s. 176-191. (In Russian)
Литовченко, С. Д. Царствование Тиграна II Великого в Сирии: проблемы хронологии. *Античный мир и археология*, вып. 17, 2015, с. 176-191.

Litovchenko, S. D. Tsitseron na Vostoke: gibel' Respubliki. V sb.: I*storiia antichnogo mira i srednevekov'ia v universitetakh Ukrainy. K 40-letiiu kafedry istorii drevnego mira i srednikh vekov KHNU imeni V. N. Karazina. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Khar'kov, 25-26 oktiabria 2018 g.)*. Khar'kov, 2018, s. 39–40. (In Russian)
Литовченко, С. Д. Цицерон на Востоке: гибель Республики. В сб.: *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.).* Харьков, 2018, с. 39-40.

Litovchenko, S. D. Syriam esse nostram… (Cic. Flac. 30). Pochemu Pompei prevratil gosudarstvo Selevkidov v rimskuiu provintsiiu? *Drevnosti 2019 [Antiquities 2009],* vyp. 17, 2019, s. 8-19. (In Russian)
Литовченко, С. Д. Syriam esse nostram… (Cic. Flac. 30). Почему Помпей превратил государство Селевкидов в римскую провинцию? *Древности 2019,* вып. 17, 2019, с. 8-19.

Magie, D. *Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ.* v. 1. Text. Princeton, New Jersey, 1950.

Marshall, A. Governors on the Move. *Phoenix*, vol. 20, no. 3, 1966, pp. 231-246.

Mundt, F. Ciceros «Commentarioli belli Ciliciensis». Fam. 15, 4 und andere

Briefe aus Kilikien. *Philologus*, 148, 2004, s. 255-273.
Prantl, H. Artavasdes II. — Freund oder Feind der Römer? In: *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jh. v.Chr. — 1. Jh. n.Chr.),* Frankfurt am Main, 2008.

Richardson, J. The administration of the empire. *Cambridge Ancient History*, 2nd ed., vol. IX: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 BC. Cambridge, 1992, p. 564-598.

Rawson, E. *Cicero, a Portrait*. London, 1975.

Sheldon, R.M. *Intelligence Activities in Ancient Rome: Trust in the Gods, but Verify*. London, New York, 2005.

Sherwin-White, A. N. *Roman Foreign Policy in the East: 168 B.C. to A. D. 1.* London, 1984.

Sonnabend, H. *Fremdenbild und Politik. Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der Späten Republik und Frühen Kaiserzeit.* Frankfurt, 1986.

Tempest, K. Cicero: *Politics and Persuasion in Ancient Rome.* London, New York, 2011.

Thompson, L. A. Cicero's Succession - Problem in Cilicia. *American Journal of Philology,* vol. 86, iss. 4, 1965, pp. 375-386.

Tozan, M. *Cicero'nun Cilicia valiliği. The Cilician Governorship of Cicero.* Cedrus, no. 4, 2016, 105-126.

Wiseman, T. P. Caesar, Pompey and Rome. *Cambridge Ancient History*, 2nd ed., vol. IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC. Cambridge, 1992, pp. 368-423.

Wistrand, E. Felicitas Imperatoria. Göteborg, 1987.

Sergey Litovchenko
Candidate of Historical Science, Associate Professor
V. N. Karazin National University
4 Svobody sq., 61022, Kharkov, Ukraine
Email: litovchenkosd@gmail.com
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-7602-9534

CICERO'S PROCONSULSHIP IN CILICIA: THE FOREIGN POLICY ASPECT

The correspondence of Marcus Tullius Cicero during his term as proconsul of Cilicia provides an opportunity to better understand the complexities of governing Roman provinces during the crisis of the Republic, and above all to assess Rome's ability to counter external threats. However, the genre of this source has strongly shaped the historiographical tradition, which has come to reflect the view of the events held by the author of most of the letters. Thus, works by modern scholars commonly justify and show full support for the proconsul's actions. Those isolated studies that try to look critically at Cicero's efforts during his proconsulship negatively assess the measures taken to counter the Parthian threat but identify the Roman proconsul himself as the culprit for their failure. In our view, Cicero's correspondence allows us, at least in part, to consider the problem of the Roman provinces in the East as a whole, leaving aside the figure of one particular governor. It can be said with a high degree of confidence that the system of Roman provincial government during the late Republic did not meet the requirements of effective frontier defense in the East. The appointment of governors (proconsuls and propraetors) depended on too many random factors (as did the election of consuls and praetors) for professional managers and military men to always hold these key positions. Cicero's example is the most striking, but obviously not unique. The elite's focus on domestic politics automatically made foreign policy tasks secondary. Further, the governors had only limited resources, suitable for localized policing operations but inadequate even against a large-scale plunder raid, not to mention a major invasion. The allies, for many decades protecting the Roman borders with their troops and territories, now for the most part lost even the ability to control their own possessions. Traditional reliance on allied monarchs not only deprived the Romans of military support, but also led to misinformation about the situation

at the border. The center's quick response to instability on the periphery was hampered not only by slow communications, but also by the lack of a clear decision-making mechanism in Rome. Ironically, the Republic was saved by the absence of a real adversary in the East.

Keywords: ***Roman Republic, Marcus Tullius Cicero, Cilicia, Parthians, Roman province.***

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-05
УДК 94(38):255.2-162.6

Анастасія Семибратська
магістриня історії, аспірантка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: anastasiasemibratskaya@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7668-5005

ПОХОДЖЕННЯ Й СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ БОГИНІ АФІНИ В ОЛІМПІЙСЬКОМУ ПАНТЕОНІ

Стаття присвячена дослідженню формування образу богині Афіни як представниці олімпійського пантеону богів. Слід зауважити, що наразі дискусійними залишаються досить багато проблемних аспектів у дослідженні давньогрецької релігії та міфології. Зокрема, можна відзначити, що в історіографічній традиції більш детально розглядали сам культ богині Афіни та Панафінеї, тоді як питання про сутнісне походження її образу й теоніма досить дискусійне та менше висвітлене. Дослідження саме цих питань дозволить проаналізувати трансформацію образу богині та з'ясувати її роль і місце серед інших богів-олімпійців. На основі аналізу джерел зроблено висновок про те, що образ богині Афіни є досить давній та належить ще до часу крито-мікенської епохи. Проте сам теонім за даними лінгвістичного аналізу має індоєвропейське походження. Уже в мікенський період богиня була відома давньогрецькому

Як цитувати: Семибратська, А. Походження й становлення образу богині Афіни в олімпійському пантеоні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 86-100, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-05.

In cities: Semybratska, A. The Origin and Formation of the Image of the Goddess Athena within the Olympian Pantheon. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, с. 86-100, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-05.

© Семибратська, А., 2021

населенню та на її честь називали міста. Аналіз джерельної бази дозволяє говорити про сутнісний зв'язок образу богині Афіни з мінойським Верховним жіночим божеством, зокрема йдеться про збереження зооморфних рудиментів в описі її зовнішнього вигляду та наявність одного з основних атрибутів егіди — щита з козячої шкіри. Також на Криті було виявлено статуї, що зображують богиню, яка тримає в руках змій, а в більшості грецьких міфів простежується тісний зв'язок Афіни зі зміями. Це стає більш переконливим через наявність функційної подібності між мінойським божеством та власне Афіною. Також у цій роботі здійснено архетипну характеристику образу богині, виокремлено саме такі архетипи, як: войовниця, покровителька жіночих і чоловічих ремесел та уособлення мудрості. Архетипна характеристика виконує допоміжну роль у дослідженні, оскільки завдяки цьому можна дослідити еволюцію функційної характеристики богині.

Отже, можна стверджувати, що, хоча теонім і має індоєвропейські корені, витоки сутнісного походження її образу безпосередньо пов'язані з мінойською релігією.

Ключові слова: ***богиня Афіна, Стародавня Греція, олімпійський пантеон, архетипна характеристика божества.***

Культ Афіни походить ще з глибокої давнини. Як пише А. І. Зайцев, є підстави вважати, що культ Афіни навіть давніший, ніж мікенська епоха, а сам теонім — догрецький. Зокрема, уже в архаїчну епоху існували присвячені богині храми в Афінах та Мікенах, які були побудовані на руїнах палацу мікенської епохи (Zaitsev 2005, 90). В. Буркерт також пише, що можливим здається зіставлення самої Афіни з мікенським «божеством зі щитом», особливо після того, як у тому самому храмі розкопали малюнок, на якому була зображена богиня в шоломі, а пізніше на місці палацу в Мікенах звели храм Афіни (Burkert 2004, 242).

Слід зауважити, що богиня Афіна за своїм іменем та сферою впливу найтісніше пов'язана з Афінами — тим полісом, над яким і досі височіє її «Дівочий чертог» — Парфенон. Точне походження цього теоніма досі ще не встановлено. Зокрема, здавна ведеться суперечка, хто отримав ім'я раніше — поліс або богиня. На думку А. І. Зайцева, оскільки -ene-

є типовим топонімічним суфіксом, вочевидь, все ж таки богиня була названа за містом, тобто Паллада Афінська, подібно до того, як Гера зветься Аргоською (Zaitsev 2005, 94).

Своєю чергою, дослідник В. Буркерт зазначає, що Афіна вже в мікенську епоху була загальновідомим та шанованим божеством, а її ім'ям називали безліч міст, одному з яких судилася знаменита доля. Якщо розглядати питання наявності теоніма у кноських табличках, то первинність богині щодо назви міста стає фактично неодмінним висновком (Burkert 2004, 243).

Отже, культ Афіни, очевидно, виокремився стихійно з мікенських культів богині, які були поширені в кількох містах. Виникла ця богиня, вірогідно, ще в матріархальній релігійній традиції, перекочувавши в патріархальну з певним коригуванням образу. Оскільки Афіну вважали покровителькою міст іще в мікеньку епоху, не дивно, що найбільш величне місто на той час обрало саме цю богиню як свою полісну покровительку.

Згідно з давньогрецькою міфологічною традицією є кілька версій походження образу Афіни. В одному з міфів розповідається, що Афіна з'явилася на світ з голови свого батька Зевса. Як зазначає дослідниця Джин Шинода Болен, Зевс відчув страшний головний біль на кшталт «родових мук» і покликав на допомогу свого сина, бога-коваля Гефеста, який могутнім ударом заточеної сокири розщепив йому череп, розкривши шлях Афіні (Bolen 2005, 47). Можна припустити, що саме в зв'язку з цим міфом богиня Афіна набуває одну зі своїх епіклез — «тритогенея», оскільки її поява на світ з голови батька відбувалася поблизу озера Тритон, про що пише Аполлодор у своїй праці. Попри те, що існували й інші версії щодо появи Афіни, цей міф можна розглядати як центральний, оскільки саме його дотримувалися жриці в храмах Афіни (Apollodor; III, 12. 2.).

Слід також зазначити, що в усіх міфах, пов'язаних з народженням богині, завжди зазначається, що вона з'явилася на світ одразу в повному бойовому озброєнні. Можна погодитися з тим, що в цьому трактуванні богиня постає як певне символічне продовження самого образу Зевса (Robertson 1985, 139). Дослідниця Л. Л. Селіванова, розробляючи власне трактування цього міфу, говорить про те, що материнство Метиди в міфі про походження Афіни має досить символічний характер. А саму Афіну через це сприймають як партеногенне породження Зевса, що не

може не свідчити про те, що в такий спосіб у цьому міфі відображається процес символічного захоплення Зевсом функцій божества мудрості, що й відбулося, коли він проковтнув Метіду, яку в давньогрецькій релігії вважали уособленням життєвої мудрості (Selivanova 2004, 113).

Це, своєю чергою, може бути пов'язане з тим, що для грецького суспільства взагалі була характерна наявність перемоги патріархальних тенденцій у культурному житті. Отже, можна висловити думку про те, що в міфі втілена спроба догматизації затвердження архетипу «мудрості» за чоловічим організуючим теологічним началом.

Отже, можна говорити про те, що цей міф, описаний Гесіодом, висловлює певну трирівневу структуру: 1. Афіна, виступаючи в іпостасі покровительки афінян, була своєрідним втіленням Метиди — безпосереднього уособлення всієї мудрості і знання. 2. Після знищення культу титанів ахейці перенесли архетип мудрості на своє верховне божество — Зевса, який, по суті, «захопив» цей привілей у жіночого начала після того, як проковтнув Метиду. 3. Образ Афіни стали сприймати через призму її партеногенної появи на світ самим Зевсом. Таке її походження алегорично може вказувати на сприйняття Афіни як його (Зевса) безпосереднього «продовження». Однак це «продовження» не поступалося йому ані в силі, ані в значенні. Також цей процес може розглядатися як спроба ахейців здійснити насадження верховенства свого «патріархального» бога Зевса серед афінян. Після цього Афіна позбавляється свого «матріархального» минулого.

Згідно з теогонією орфиків Афіна Паллада з'являється не з голови Зевса, а з серця громовержця. Слід зазначити, що у філософів-орфиків саме серце тлумачилося як розумове начало, що своєю чергою пояснює функції Афіни як богині мудрості (Orficheskii gimn, XXXIII).

Маємо відзначити, що згідно з міфом про походження Афіни її образ проявився як перехідний тип від фемінізованої релігії крито-мікенської доби до маскулінної релігії ахейців. У своїх працях А.Ф. Лосєв зазначає, що богиня Афіна сягає матріархату, тобто того періоду, коли про Зевса ще не було і згадки. Навіть пройшовши низку соціальних перетворень, коли вона вже цілковито стала богинею патріархальної релігії, культури та героїзму, Афіна продовжувала користуватися незаперечним авторитетом, який за вагою анітрохи не поступався Зевсу (Losev 1953, 221).

На користь цього свідчить також і те, що Афіна сама не визнавала свою матір — Метиду. Хоча, з другого боку, це пояснюється тим, що факт

наявності в неї матері наполегливо замовчувався. У «Теогонії» Гесіод указує, що Метида, яку вважали покровителькою океану, була першою дружиною громовержця і вирізнялася своєю мудрістю. Зевс же подібно до свого батька Кроноса хвилювався, що його скине дитина, яка матиме більше сили й могутності. За цим міфом, він отримав пророкування про те, що саме в Метиди має народитися двоє надзвичайних дітей — син та дочка, кожен з яких буде рівним за хоробрістю й мудрістю своєму батькові (Parker 1987, 173-174).

Говорячи про роль богині в грецькому пантеоні богів, слід відзначити, що наближеність Афіни до Зевса постійно відчувається у творах Гомера, де вона завжди має набагато більше доступу до нього, ніж усі інші боги. Так Арес з обуренням дорікає Зевсові в тому, що він має особливу схильність до Афіни: «Боги другие, какие ни есть их на светлом Олимпе, все мы тебе повинуемся, каждый готов покориться. Сей лишь одной никогда не смиряешь ни словом, ни делом. Но потворствуешь ей, породивши зловредную дочерь?» (Gomer; V, 877-878). Також в «Іліаді» Зевс, гнівно заявляючи про свою перевагу в силі над усіма богами, разом узятими, обмовляється, що його гнів не стосується Афіни (Gomer; VII, 338-340). А. Ф. Лосєв пише, що Гесіод розуміє Афіну, як рівну силою і мудрою порадою батькові громовержцю (Losev 1999, 228).

Отже, наближеність Афіни до Зевса визначила в подальшому її основні риси як мужньої богині, яка бере активну участь у багатьох подіях грецьких міфів і легенд.

У зв'язку з цим слід зауважити, що сама Афіна також надавала протекцію героям-чоловікам. Наприклад, вона заступилася за Ореста, який, бажаючи помститися за смерть свого батька Агамемнона, убив власну матір Клітемнестру (Robertson 1985, 247).

А. І. Зайцев зазначає, що в гомерівських поемах така протекція передається у спадок від батька до сина. Так її заступництво переходить від Одіссея до його сина Телемаха. Діомеду вона допомагає тому, що свого часу захищала його батька Тідея. І тільки в одному міфі про Афіну йдеться про смертну жінку Арахну, яка була перетворена богинею Афіною на павука. У цьому ж контексті хочеться зауважити і факт наявності чоловічих архетипів у Афіни, зокрема вона займається переважно чоловічими справами (війна і ремесло) і є покровителькою саме цієї діяльності (Zaitsev 2005, 95).

Водночас, за версією пеласгів, богиня Афіна була народжена на березі озера Тритон, яке розташовано в Лівії. Там її знайшли три лівійські німфи, які були одягнені в шкіряний одяг (Flavii Filostrat, 283). Звідси, очевидно, походить характерний атрибут, наявний в описі вигляду Афіни — щит «егіда», за допомогою якого неодноразово знищувано її ворогів. Саме слово «егіда» походить від назви козячої шкури. Тут необхідно вказати, що до афінського культу богині належало особливе жертвоприношення кози. У міфологічній традиції збереглися згадки про те, що ця коза була чудовиськом, якого вбила сама Афіна і зняла з нього шкуру (Aristotel', 118).

Аполлодор також згадує про один з основних атрибутів богині та пише про те, що ще за часів дитинства богині вона, захопившись грою, випадково вбила свого товариша Палланта. Це сталося під час жартівливої битви, для якої вона були озброєна щитом зі шкури кози й мечем (Apollodor; III, 12. 3). Бажаючи висловити скорботу, Афіна додала до імені слово Паллада. Отже, цікавим стає питання про походження другого імені Афіни.

Однак тут необхідно зазначити, що є кілька версій, звідки в богині з'явилося її друге ім'я. Його походження можна розглядати в контексті трьох позицій. Зокрема, Л. А. Акімова пише, що за давньогрецькою міфологічною традицією ім'я Паллада мала молочна сестра богині Афіни, дочка Тритона, яку Афіна випадково вбила ще в дитинстві (Akimova 1997, 84).

За іншою версією саме слово «Паллада» походить, найімовірніше, від давньогрец. Παλλάς або ж Παλλάω, що означає стрясати зброєю, що відповідає її функціональній характеристиці. Ще одна версія пов'язує друге ім'я Афіни зі словом Παλιάς, що було пов'язано з її роллю полісної покровительки або захисниці міст. Проте покровителькою Афінського полісу її стали вважати в пізніший період, тоді як процес формування її теологічного образу відбувалося задовго до цього (Buzeskul 2005, 321).

Отже, можна дійти висновку про те, що саме слово Паллада, очевидно, є не другим ім'ям Афіни, а її безпосередньою характеристикою, яка пов'язана з її міфологічним патріархальним архетипом або його навіть можна тлумачити як своєрідний «трофей», який був успадкований від одного з убитих нею міфологічних персонажів.

Для здійснення архетипної характеристики богині необхідно проаналізувати зовнішній вигляд Афіни. Її зображували, як правило,

озброєною. А. Ж. Фестюжьєр зазначає, що Афіну справді сприймали лише в образі богині-войовниці, одягненої в шолом та зі списом в руках (Festiuzh'er 2000, 14). Однак, як уже зазначалося, головною її зброєю був смертоносний щит — егіда. Зроблений з козячої шкури й хутра, він був найкращим засобом захисту під час битв від зброї ворога. М. Еліаде зазначає, що егіда була тим самим щитом, який використовував і сам Зевс під час своєї боротьби з гігантами. Егіда Зевса й Афіни виступає як такий собі захисний механізм і є прикладом семантики первісного мислення (Eliade 2002, 61).

Вельми цікаве питання про те, чому ж основною зброєю Афіни є щит, а не спис чи меч? Зокрема, у мінойську епоху війна не була в центрі уваги царя, але при цьому мікенський цар був ще й військовим вождем. Функції Афіни як богині-войовниці, вірогідно, походять від мікенської епохи, коли її бачили як палацову богиню, яка була покровителькою мікенських царів. Афіна виступала в ролі ватажка у різноманітних битвах, які відбувалися за чіткими бойовими правилами. У цьому й полягала її головна відмінність від «шаленого Ареса», який більше за інших богів-олімпійців прагнув брати участь у боях людей (Losev 1953, 217).

Необхідно згадати, що знайдений в Мікенах рельєф з примітивним зображенням богині зі щитом, найімовірніше, зображує саму богиню Афіну або близьке до неї божество. Схожими мали бути найдавніші зображення Афіни, яким приписувалася здатність обороняти місто від ворога. Як богиню-покровительку полісів її зображували в образі озброєної войовничої непорочної діви (Parker 1987, 152).

Отже, все ж озброєний образ Афіни має не загарбницьке, а захисне значення. Основна функція Афіни полягала в тому, щоб відбити атаку ворога, захистити батьківщину. Афіна як захисниця міста була за своїми функціями типологічно близькою до Зевса, верховного бога, який виступав у ролі охоронця основ життя людей. Захоплення земель інших народів воїнів вів переважно Арес.

Патріархальний образ Афіни, як це випливає з аналізу її походження і передусім зовнішнього вигляду, формує архетип войовниці. Водночас у міфах описано таке: «Маючи бажання занапастити всіх троянців, сама богиня підштовхує одного з троянських союзників Піндара випустити стрілу в Менелая для того, щоби перемир'я було порушено. І хоча поранення і виявилося неважким, саме порушення перемир'я викликало у ахейців бурхливе обурення, вони у відповідь кинулися на троянців, і битва відновилася» (пер. з рос. Gomer; III, 326-332)[1].

[1] Тут і далі, якщо не вказано інше, переклади належать авторці статті.

Отже, Афіна ще й виконувала певну військово-стратегічну функцію, скеровуючи бійців у потрібному напрямку. Її стратегічний талант, очевидно, пов'язаний не з войовничістю, а з активною участю в житті та подвигах героїв, яким вона сприяла у виконанні завдань, зокрема й військового характеру. Зокрема, Афіна бере участь у війні, тому що це суто чоловіче заняття. Вона сама говорить: «Чоловіче все мені ближче та дорожче. Тільки шлюб мені чужий» (пер. з рос. Éskhil, 739-740). Гомерівський гімн «До Афродіти» визнає, що богиня любові не здатна поширити свою владу над Афіною.

Архетипну характеристику Афіни не можна зробити, не розібравши окремо таку якість богині, як мудрість. В «Одиссеї» вона зізнається герою: «Я перша серед безсмертних за мудрим розумом та майстерністю на хитрі вигадки» (пер. з рос. Gomer; XIII, 133-134). І справді, архетип уособлення мудрості переважає в характеристиці богині. Дослідниця Джин Шинода Болен пише, що мудрість як архетипна риса Афіни виражається в усіх її основних функціях. Передусім це вміння правильно розподілити свої сили й майстерно здійснювати маневри, що приносять їй перевагу в битвах. Зокрема, Афіна проявила себе як видатний стратег у ході війни з троянцями. Саме її втручання дозволило грекам здобути перемогу в цій битві (Bolen 2005, 159-161).

Тут доречно зазначити, що Афіну часто зображували з совою, тим птахом, який уособлював собою символ мудрості. Гомер, описуючи Афіну, досить часто використовує такі епітети: «соволика», «сововидна» або «із виглядом сови». Це свідчить про збереження в описі Афіни зооморфних рудиментів (пер. з рос. Evripid, 257).

Наступний архетип: Афіна — покровителька всіляких ремесел. Афіну традиційно вважали винахідницею та покровителькою ткацьких виробів та оброблення вовни, які були домашнім майном і предметом гордості. Гомер згадує, що вона й сама пряде вовну (Gomer; XIV, 178). Також в «Одиссеї» згадується, як вона навчає цього ремесла доньок Пандарея (Gomer; XIX, 172-176). Те, що феакійських жінок уважали найбільш майстерними ткалями у всій Греції, сприймалося як особливий дар, який вони отримали від богині Афіни.

Проте в Гомера йдеться і про заступництво Афіни, яке поширюється на чоловічі професії. Афіна також брала під свою протекцію теслярів. Також зазначається, що саме вона винайшла колісницю, кінську збрую, а ще побудувала перший корабель і допомогла ахейцям спорудити

славетного дерев'яного коня (Gomer; VII, 110). Богиня Афіна, крім того, була відома як покровителька ковалів. За легендами, Афіна, об'єднавшись з Гефестом, богом ковальства, знавцем безлічі чоловічих занять і ремесел, навчила майстрів мистецтва нанесення позолоти (Gomer; VI, 82-94). За допомогою цього міфу можна пояснити одну з причин розміщення статуї Афіни поряд зі статуєю Гефеста в присвяченому йому храмі.

Крім того, А. І. Зайцев, вказуючи на причетність Афіни до гончарів, відзначає, що під іменем Гомера до нас дійшла пісенька гончарів, близька до фольклорної традиції, у якій Афіну названо покровителькою гончарної справи. А сам розквіт гончарного ремесла і мистецтва художнього розпису в Афінах чимало сприяв поширенню шанування богині Афіни серед афінян (Zaitsev 2005, 103).

Як зазначає М. Еліаде, тоді як інші божества в значній різноманітності форм ілюструють такі важливі процеси, як сакралізація життя і смерті, родючості тощо, богиня Афіна у розкритті сакрального характеру або божественного походження не менш важливих ремесел і занять, що вимагають однаковою мірою як розуму, так і технічних навичок, практичної винахідливості й самовладання, демонструє все через призму підпорядкування логічності та визначеності всієї світобудови. Вона уособлює собою можливість її осягнення (Eliade 2002, 59). Отже, так констатується факт чоловікоподібності архетипу Афіни.

Можна помітити, що фізіологічно жіночий образ Афіни є переважно бездітним, що вкотре підтверджує: він зазнав значної трансформації під час «вписування» його в маскулінну релігію греків-ахейців. П. Гіро зазначає, що афіняни наполегливо приховували наявність «минулого» в Афіни, проте є версія, за якою «Короніда», тобто «Ворона», яка була матір'ю одного з синів бога Аполлона — Асклепія, може статися, не що інше, як ім'я Афіни (Giro 1995, 156). Однак жителі Афін наполегливо спростовували факт наявності дітей у Афіни, внаслідок чого цей міф, найімовірніше, і зберігся в замаскованій формі (Kolobova 1961, 163).

Виходячи з цього, можна припустити, що в ранішій міфологічній традиції, а особливо в момент переходу образу богині з фемінізованої релігії мінойців до індоєвропейської релігійної традиції ахейців, у Афіни все ж таки були діти. Однак протягом трансформації її образу, що відбувалася за особливим сценарієм, у процесі наділення божества чоловічими рисами і архетипами, ця сутнісна жіноча функція була у богині вилучена. Тут доречно згадати слова Флавія Філострата: «інший

в'язень повідав, що вина його в тому, що при молитві не згаданий ним був Доміціан як син богині Афіни. Це божество колись породило дракона афінянам!» (пер. з рос. Éskhil,VII, 24).

Найбільш цікаво те, що дракон — це, по суті, змій, а саме змія вважалася священною твариною Афіни. Саме цей факт може вказувати на наявність у Афіни так званого «зміїного минулого».

Саме зв'язок зі зміями може вказувати і на близькість Афіни з мінойською Великою богинею, оскільки вотивні жіночі статуетки зі зміями в руках, знайдені в ранніх шарах Нового палацу Кносса і датовані приблизно 1600 р. до н. е., свідчать про те, що однією з іпостасей їх Верховного божества було покровительство зміям та зв'язок із хтонічними культами, в яких змії виступали як символ вічного життя або ж переродження.

У цьому контексті вельми показовою є поширена версія міфу про Горгону, в якому Персей зніс їй голову за безпосередньої допомоги богині Афіни. Для того, щоб погляд Горгони не перетворив Персея на камінь, Афіна дала його відполірований щит. Медуза була повалена саме завдяки тому, що побачила в ньому своє відображення. Після цього голова Горгони прикрасила щит Афіни (Apollodor, II, 42-3). На думку А.Ф. Лосєва, образ Горгони на щиті богині можна символічно розглядати як її власне початкове зображення. Про таку іпостась Афіни автор пише, розмірковуючи про дуальну природу найдавніших богів: «Афіна-Горгона після вбивства Горгони ніби сама перестає бути нею» (Losev 1953, 276).

Образ богині, який зародився в крито-мікенському періоді, про що свідчать збережені зооморфні рудименти в образі богині й епіграфічні джерела, зазнав помітної трансформації під час входження в індоєвропейський пантеон богів ахейців, для якого було типовим домінування ролі образів чоловічих теологічних образів. Афіна втілила в собі архетипи войовниці, покровительки ремісничій справі та мудрості. Зокрема, наявність у неї щита з козячої шкури говорить про можливий зв'язок витоків образу Афіни з мінойським жіночим божеством, оскільки коза в мінойській релігії, найімовірніше, була священною твариною. А саме зображення кіз часто трапляється на критських храмах, фресках і вівтарях. Також і тісний зв'язок Афіни зі зміями не може не свідчити про її типологічну близькість з верховним божеством мінойців, що стає більш переконливим і через функціональну близькість з ним богині Афіни.

Афіна була захисницею укріплених палаців мікенських царів та вшановувалась як покровителька чоловічих і жіночих ремесел. Багато з її назв підкреслюють наявність у неї войовничого характеру: Захисниця, Могутня, Войовниця та ін. Як бачимо, з ім'ям Афіни пов'язували військову майстерність і домашні ремесла, тобто ті види діяльності, які вимагають ретельного планування і чіткого виконання задуманого. З цього погляду Афіна є жіночим архетипом, однак таким, що зображує чоловічі якості без зайвого уподібнення чоловікам.

Отже, можна зробити висновок про те, що, хоча й образ богині Афіни помітно трансформувався на різних етапах, найімовірніше, відбулася спроба штучного наділення її чоловічими архетипами й рисами, оскільки функції богині виводили її за межі образу виключно жіночого божества, особливо з погляду маскулінної релігійної традиції ахейців. Можна припустити, що приховування інформації про наявність у неї дітей в ранніх міфах також є проявом посилення чоловікоподібності образу Афіни. Однак теологічний образ Афіни зберіг низку первинних рис і одне з провідних місць в олімпійському пантеоні богів.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Akimova, L. I. *Drevnegrecheskie prazdniki: Velikie Panafinei.* Sankt-Peterburg, 1997.
Акимова, Л. И. *Древнегреческие праздники: Великие Панафинеи.* Санкт-Петербург, 1997.

Apollodor. Mifologicheskaia biblioteka. V: *Sochineniia*, t. 2. Leningrad, 1972. (In Russian)
Аполлодор. Мифологическая библиотека. В: *Сочинения*, т. 2. Ленинград, 1972.

Aristotel'. Politika. V: *Sochineniia*, t. 2. Moskva, 1983. (In Russian)
Аристотель. Политика. В: *Сочинения*, т. 2. Москва, 1983.

Bolen, Dzh. Sh. *Bogini v kazhdoi zhenshchine. Novaia psihologiia zhenshchiny. Arkhetipy Bogin'.* Moskva, 2005. (In Russian)
Болен, Дж. Ш. *Богини в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы Богинь.* Москва, 2005.

Burkert, V. *Grecheskaia religiia: Arkhaika i klassika.* Sankt-Peterburg, 2004. (In Russian)
Буркерт, В. *Греческая религия: Архаика и класика.* Санкт-Петербург, 2004.

Buzeskul, V. P. *Vvedenie v istoriiu Gretsii.* Sankt-Peterburg, 2005.
Бузескул, В. П. *Введение в историю Греции.* Санкт-Петербург, 2005.

Cherednichenko, A. G. *Indoevropeiskie mifotradtsii.* Belgorod, 2006, s. 128-132.
Чередниченко, А. Г. *Индоевропейские мифотрадции*. Белгород, 2006, с. 128-132.

Evripid. *Ion*. Moskva, 1996. (In Russian).
Еврипид. *Ион*. Москва, 1996.

Eliade, M. *Istoriia very i religioznykh idei.* Moskva, 2002.
Элиаде, М. *История веры и религиозных идей.* Москва, 2002.

Éskhil. *Évmenidy*. Moskva, 2005. (In Russian)
Эсхил. *Эвмениды*. Москва, 2005.

Festiuzh'er, A. Zh. *Lychnaia religiia grekov*. Sankt-Peterburg, 2000. (In Russian)
Фестюжьер, А. Ж. *Личная религия греков.* Санкт-Петербург, 2000.

Flavii Filostrat. *Zhyzn' Apolloniia Tianskogo.* Moskva, 1985.
Флавий Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского.* Москва, 1985.

Giro, P. *Chastnaia i obschestvennaia zhizn' grekov.* Sankt-Peterburg, 1995. (In Russian)
Гиро, П. *Частная и общественная жизнь греков.* Санкт-Петербург, 1995.

Gomer. *Iliada*. Leningrad, 1990. (In Russian)
Гомер. *Илиада*. Ленинград, 1990.

Gomer. *Odisseia*. Moskva, 2000. (In Russian)
Гомер. *Одиссея*. Москва, 2000.

Kolobova, K. M. *Drevnii gorod Afiny i ego pamiatniki.* Sankt-Peterburg, 1961. (In Russian)
Колобова, К. М. *Древний город Афины и его.* Санкт-Петербург, 1961.

Losev, A. F. *Afina Pallada. Grecheskaia kul'tura v mifakh, simvolakh i terminakh.* Sankt-Peterburg, 1999. (In Russian)
Лосев, А. Ф. *Афина Паллада. Греческая культура в мифах, символах и терминах.* Санкт-Петербург, 1999.

Losev, A. F. *Olympiiskaia myfologiia v sotsialno-istoricheskom razvitii.* Moskva, 1953. (In Russian)
Лосев, А. Ф. *Олимпийская мифология в социально-историческом развитии.* Москва, 1953.

Orficheskii gimn XXXIII. *K Afine.* Moskva, 1963. (In Russian)
Орфический гимн XXXIII. *К Афине.* Москва, 1963.

Parker, R. *Myths of Early Athens. Interpretations of Greek Mythology.* London, 1987.

Robertson, N. *The Origin of the Panathenaea.* London, 1985.

Selivanova, L. L. *Sravnitelnaia myfologiia.* Ch.1. Drevnyi Vostok. Moskva, 2013. (In Russian)
Селиванова, Л. Л. *Сравнительная мифология.* Ч.1. Древний Восток. Москва, 2013.

Zaitsev, A. I. *Grecheskaia religiia i mifologiia.* Moskva, 2005. (In Russian)
Зайцев, А. И. *Греческая религия и мифология.* Москва. 2005.

Anastasiia Semybratska
Master of History, PhD student
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: anastasiasemibratskaya@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7668-5005

THE ORIGIN AND FORMATION OF THE IMAGE OF THE GODDESS ATHENA WITHIN THE OLYMPIAN PANTHEON

The article considers the formation of the image of the goddess Athena as a member of the Olympian pantheon of gods. It should be noted that many aspects of ancient Greek religion and mythology still remain controversial. In particular, while the historiographical tradition has dwelled in relative detail on the cult of the goddess Athena and the Panathenaea, the essential origins of her image and theonym remain less studied and open to question. However, the investigation of this issue can help trace the transformation of the image of the goddess and determine her role and place among the Olympian gods. Analysis of the sources suggests that the image of the goddess Athena is quite ancient and dates back to the Cretan-Mycenaean era, while the theonym itself, according to linguistic analysis, is of Indo-European origin. Already in the Mycenaean period, the goddess was well known to the ancient Greek population; cities were named after her. The sources show an essential affinity between the image of the goddess Athena and the Minoan supreme female deity – here one can cite in particular the traces of zoomorphism in descriptions of her appearance and her association with the aegis – ωδδα goat-skin shield. Statues depicting a goddess holding snakes have also been found in Crete, and most Greek myths register a close connection between Athena and snakes. This becomes more convincing when we consider the functional similarity between the Minoan deity and Athena proper. Further, the author offers an archetype analysis of the image of the goddess, highlighting such archetypes as the warrior, patroness of women's and men's crafts, and the personification of wisdom. Archetype analysis plays a supporting role in the article, making it

possible to investigate the evolution of the functional characteristics of the goddess. Thus we can say that, although the theonym of the goddess is of Indo-European origin, the essential roots of her image go back to the Minoan religion.

Keywords: ***goddess Athena, Ancient Greece, Olympic Pantheon, archetypal characteristic of the deity.***

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

ПОВІДОМЛЕННЯ

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-06
УДК 904:911.37(477.75-89)”00/02”

SerhiyDyachkov
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: s.v.dyachkov@karazin.ua
ORCID:https://orcid.org/0000-0001-7884-2572

CHERSONESOS “BARRACKS”: A LARGE URBAN ESTATE OF THE 1st - 3rd CENTURIES AD

In 1993-1999, a joint expedition of Kharkiv State University and the Tauric Chersonesos National Preserve carried out a study of the “barracks” — an extensive architectural and archaeological complex within the boundaries of the Chersonesos city-site. This group of buildings and other structures with a total area of over 500 square meters is located near a 4th-century BC city gate and the sixteenth curtain wall. In the first centuries AD, a large economic and residential complex arose and functioned here. The area of the “Barracks Center” and Room 38 accommodated an atrium. Production facilities were located in the northern and eastern part of the “barracks” on the site of medieval rooms. In Roman times, two cisterns were cut into the rock on the site of Rooms 35 and 36, and a press platform with a large lever stone was constructed. Thus, the structural remains, stratigraphic features, and artifacts found in the area of Rooms 35 and

Як цитувати: Dyachkov, S. Chersonesos “Barracks”: A Large Urban Estate of the 1st - 3rd Centuries AD. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 102-117, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-06.

In cites: Dyachkov, S. Chersonesos “Barracks”: A Large Urban Estate of the 1st - 3rd Centuries AD. Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 102-117, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-06.

©Dyachkov, S., 2021

36 all indicate that a fairly powerful winery operated in the northern part of the "barracks" during the 1st to 3rd centuries. The filling of the winery cisterns yielded a rich collection of red-lacquered pottery of the 1st to 3rd centuries, which is extremely rarely found in such amounts in the complexes of Chersonesos. The finds illustrate the great diversity of ceramic wares used in Chersonesos. Imported vessels predominate. Fragments of an oinophore from the city of Knidus in Asia Minor, for example, are of considerable interest. Most similar oinophores from the Eastern Mediterranean date to the 2nd century AD, as do most of the ceramic imports from Knidus to the Northern Black Sea coast. Epigraphic and anepigraphic stamps on red slip plates represent a special subset of finds. In Roman times, the estate included a home sanctuary. This is evidenced by the finds of a fluted limestone column, a damaged female sculpture, fragments of a frieze-free entablature, and copious remnants of polychrome plaster. Rare finds include a ring with a gem of Athena and an elegant miniature pendant made of Egyptian faience, which depicts Cybele or Isis on a throne. Excavations of the "barracks" show that in the first centuries AD there was a significant change in the functional purpose of the port area of Chersonesos. Numerous immigrants from the Balkan and Anatolian provinces of the Roman Empire appeared among the city's inhabitants. The changes in the social and ethnic makeup of the local population should be connected with the prolonged presence of a Roman garrison in the city citadel.

Keywords: ***Tauric Chersonesos, chersonesos large urban estate, «barracks», winery, natives of Roman provinces, freedmen.***

The "barracks" – a large archaeological complex within the limits of the city-site of Chersonesos – became the subject of additional investigations during the years 1993 to 1999. Expeditions sponsored by Kharkiv State University (led by S. V. Dyachkov) and the Tauric Chersonesos National Preserve (led by M. I. Zolotarev) joined forces in the study of the complex.

The structures of the "barracks" occupy a total area of more than 500 sq. m. and are located near a city gate of the 4th century BC and the sixteenth curtain wall. The ancient defensive line between the sixteenth and eighteenth

curtains was excavated by K. K. Kostyushko-Valyuzhinich in 1895-1905. He discovered the southern corner of the "barracks" at the beginning of the 20th century. Later, K. E. Grinevich, who studied the fortifications of Chersonesos in the mid-1920s, suggested that there was probably a military barracks adjacent to the city gates. K. E. Grinevich's assumption became fixed in scholarly usage, as well as on topographic maps, plans, and in guidebooks, which explains the name of the complex. There is, however, no indication that it was used as a barracks (Crimean Chersonesos 2003, 72).

The excavation results suggest that during the 4th to 2nd centuries BC there was a large public building here. It cannot be ruled out that, in accordance with the recommendations of Aristotle, the building was erected next to the city's defensive walls near the sea for common meals (συσσίτια) [Arist. Pol. VII, 10, 1331a], as was customary in Doric polities. The citizens of Chersonesos (who were exclusively male, of course) all took part in the syssitia.

Preliminary analysis of the excavation results shows that in the 2nd to 1st centuries BC activities ceased in this part of the city-site. This was probably due to the difficult international position of Chersonesos and the wars of Mithridates Eupator. In the first centuries AD, a large economic and residential complex arose and successfully functioned on the site of the "barracks" (Fig. 1). The labeling of the structures of this complex mostly follows the numbering of the medieval rooms discovered on the site in the 1960s and 1970s. During the construction of the "barracks," hewn and sawn stone and various architectural and construction details of buildings of the Hellenistic period were extensively used. On the site of the "Barracks Center" and Room 38, an atrium was located. Stone steps were constructed in the courtyard for access to the XIII longitudinal street. There is also a well (Fig. 2), the upper slabs of which were taken from buildings of the Hellenistic period. In the center of the atrium, there is a large water cistern (No. 92).

In the area to the south of the "Barracks Center," a fish salting complex was built in the early Byzantine times. During its construction, Roman-era structures were destroyed. A narrow alley, furnished with an open drain, separated the "barracks" from the neighboring section known as "Center of the Quarter."

The northern and eastern parts of the "barracks" housed production facilities on the site of the medieval Rooms 35, 36-A, 36-B, 36-B, 36-K, 38, and 63. The results of excavations in Room 35 are of considerable interest. In Roman times, two cisterns were cut into the rock here: No. 1 (3.25 x 1.2-

1.5 x 1.8-2.1 m) and No. 2 (3.25 x 2.4 x 1.48 m). In the adjacent Room 36-B, there was another container (2.5 x 19 x 0.6 m). The remains of a press platform were found in the area of Room 36, next to wort tanks (Cisterns 1 and 2). A large lever stone was also found here. The walls and bottom of the cisterns were carefully coated with a layer of dense, viscous, well-elutriated green clay; the walls of the tanks were covered with hydrophobic plaster. Thus, the structural remains, stratigraphic features, and artifacts found in the area of Rooms 35 and 36 all indicate that in the 1st to 3rd centuries AD a winery functioned in the northern part of the "barracks" (Fig. 3) (Dyachkov 1994; 1996; 1997; 1999; Dyachkov, Zolotarev 1994; Dyachkov, Magda 1997).

The filling of the cisterns contained fragments of transport ware and kitchen and dining ceramics of the 1st to 3rd centuries. A significant part of the ceramic material is represented by archaeologically intact specimens. Analysis shows that the bulk of the cisterns' contents does not go beyond the middle of the 3rd century. The location yielded a rich collection of red slip ceramics, which is extremely rarely found in such amounts in the complexes of the Chersonesos city-site. The finds illustrate a wide variety of pottery used by the inhabitants of Chersonesos. Imported vessels predominate (Doroshko, Doroshko, Dyachkov 2019). For example, fragments of an oinophore from Knidus are of considerable interest. Similar oinophores from the Eastern Mediterranean mostly date to the 2nd century AD, as do most of the Knidian ceramic imports in the Northern Black Sea region (Dyachkov, Zhuravlev2001). Epigraphic and anepigraphic stamps on red-lacquered plates represent a special and valuable subset of finds (Dyachkov 1998).

A large pear-shaped drainage cistern (No. 92) is found at the "center of the barracks." A deep hole was dug in the ground for its construction. The walls of the cistern were lined with large hewn limestone slabs on clay. At the same time, the inner surface of the cistern was smooth. The outer surface of the Cistern 92 resembles the terraced steps of a circular truncated pyramid (Fig. 4). The cistern was built inside a rectangular basement carved into the rock (Dyachkov, Zolotarev 1994, 131). The lower row of the cistern blocks adjoins the walls of the basement, forming a kind of circle inscribed in a square. According to M. I. Zolotarev, the few fragments of ceramics found in the seams between the blocks of the cistern allow us to conjecture that it was constructed in the first half of the 4th century BC. It was assumed that the cistern was located in the basement of the left pylon of the oldest city gate and served to store a strategic supply of water (Zolotarev, Korobkov,

Ushakov128, рис. 75). In our view, the cistern was built in Roman times, and part of the southern wall of room No. 38 was dismantled for this purpose and then reconstructed. Traces of the rebuilding of this wall are preserved very clearly. Obviously, large limestone blocks from the remains of ancient defensive structures were used for the construction of Cistern 92.

In the basement of Room 64, a stock of roofing tiles was kept (Magda, Ilyina 1994). One tile contains a graffito about a deal between certain Midas and Hilian (Fig. 5).

The names of the parties to the deal are interesting. The spelling of the name Μίδες corresponds to the Dorian dialect of the inhabitants of Chersonesos. This name was common among the Greek and non-Greek populations of various regions of Asia Minor. In our view, Midas should be considered a native of Western or Central Anatolia. The name Χιλιανός is not documented in the prosopography of the ancient cities of the Black Sea region. It can be seen as Greek, derived from the numeral χίλιοι – "thousand." Obviously, this Greek name is formed using the Latin suffix –ianus. Strangely formed names were often borne by freedmen and their descendants (Saprykin, Dyachkov 1994). In the first centuries AD, this social group was fairly well represented among the population of Chersonesos (Kadeev 1981 51-60). Freedmen and their descendants played a significant role in the economic life of the Black Sea states (Dyachkov 1997, 70-71; Velkov 1984, 14; Tacheva-Khitova1972, 36-38).

The inscription is of great interest from the point of view of the history of the construction and functioning of the "barracks." We believe that Midas was the owner of the estate in the basement of which the tiles and plinths left over from the construction of the roof were deposited.

Thus, the tile graffito speaks eloquently of the functional purpose of the Roman-era "barracks" and the composition of its inhabitants. The inscription records the presence of immigrants from Asia Minor among the residents of the port area of Chersonesos. It should be emphasized that the "barracks" is located next to the citadel, where the Roman garrison was housed (Saprykin, Dyachkov 1994, 172).

It is likely that persons accompanying the Roman troops (merchants and usurers, artisans, freedmen and slaves, concubines, etc.) settled in the vicinity of the citadel. The discovery of a massive Roman altar, laid in the corner of a wall of the medieval estate IX, indirectly argues in favor of this theory. On its frontside, three lower lines of a dedication are partially preserved, mentioning

the military tribune Lucius Julius Mukazenus (Saprykin, Dyachkov 1999, 71-78; 2000, 115–121).

The above considerations are also supported by a stamp that reads "VEMI," found on one of the ceramide fragments from the "Midas stocks" (Magda, Ilyina 1994, 157). Experts decipher the abbreviation as "a vexillatio of the troops of Lower Moesia." This reading indicates that the Roman vexillatio in Chersonesos consisted of units originating in Lower Moesia. Experts date stamps with the abbreviation "VEMI" to the turn of the 3rd century (Zubar 2004, 75).

In Roman times, the so-called "barracks" were inhabited by wealthy people. The estate seems to have boasted a home sanctuary. This is evidenced by the finds of a fluted limestone column, female sculpture, fragments of a freeze-free entablature, and extensive remnants of polychrome plaster (Dyachkov 1997, 157; Zubar 2009, 362, fig. 588). It is possible that one of the residents of the barracks wore a ring with a gem representing Athena holding her hand over a fire lit on an altar. Similar gems were popular among the inhabitants of Chersonesos during the Roman period. Among the rare imported items, there is an elegant miniature pendant made of Egyptian faience, depicting Cybele or Isis on a throne (Dyachkov 1997, 158, fig. 3; Nesel 2008).

Thus, the excavations on the site of the "barracks" show that the first centuries AD witnessed a significant change in the functional purpose of the port area of Chersonesos. Numerous immigrants from the Balkan and Anatolian provinces of the Roman Empire appeared among the inhabitants of the city. The changes in the social and ethnic makeup of the local population should be connected with the prolonged presence of a Roman garrison in the city citadel.

Список джерел та літератури / Sources and literature

Crimean *Chersonesos: city, chora, museum, and environs*. Austin, 2003.

Doroshko, V. V., Doroshko, O. P., Dyachkov, S. V. Kompleks nakhodok iz raskopok tsisterny pomeshcheniia 35-D khersonesskoi «kazarmy». *Antichnye relikvii Khersonesa: Otkrytiia, Nakhodki, Teorii.* Sevastopol', 2019, s. 74-78. (In Russian)

Дорошко, В. В., Дорошко, О. П., Дьячков, С. В. Комплекс находок из раскопок цистерны помещения 35-Д херсонесской «казармы». *Античные реликвии Херсонеса: Открытия, Находки, Теории.* Севастополь, 2019, с. 74-78.

Dyachkov, S. V. Raskopki «kazarmy» v portovom raione Khersonesa v 1993 godu. *Drevnosti, 1994. Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 1994, s. 192-193. (In Russian)
Дьячков, С. В. Раскопки «казармы» в портовом районе Херсонеса в 1993 году. *Древности, 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков, 1994, с. 192-193.

Dyachkov, S. V. Raboty Khersonesskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Khar'kovskogo universiteta v 1995 godu. *Drevnosti, 1996*. *Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 1997, s. 157–158. (InRussian)
Дьячков, С. В. Работы Херсонесской археологической экспедиции Харьковского университета в 1995 году. *Древности, 1996*. *Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков*, 1997, с. 157–158.

Dyachkov,S. V. Rimskie grazhdane v Severnom Prichernomor'e. *Antichnyi mir. Vizantiia.* Khar'kov, 1997a, s. 57–79. (InRussian)
Дьячков, С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье. *Античный мир. Византия.* Харьков, 1997а, с. 57–79.

Dyachkov, S. V. Kleima na krasnolakovoi keramike iz raskopok khersonesskoi «kazarmy». *Ellinisticheskaia i rimskaia keramika v Severnom Prichernomor'e. I. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia.* Moskva, vyp. 102, 1998, s. 88-93. (In Russian)
Дьячков, С. В. Клейма на краснолаковой керамике из раскопок херсонесской «казармы». *Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. I. Труды Государственного исторического музея.* Москва, вып. 102, 1998, с. 88-93.

Dyachkov,S. V. Khersonesskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia v 1996–1998 gg. *Drevnosti, 1997–1998. Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 1999, s. 210-213. (In Russian)

Дьячков, С. В.Херсонесская археологическая экспедиция в 1996–1998 гг. Древности, 1997–1998. *Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков, 1999, с. 210-213.

Dyachkov, S. V., Magda, A. V. Raboty Khersonesskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Khar'kovskogo universiteta v 1994 godu. *Drevnosti, 1995. Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 1995, s. 176-177. (In Russian)
Дьячков, С. В., Магда, А. В. Работы Херсонесской археологической экспедиции Харьковского университета в 1994 году. *Древности, 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков, 1995, с. 176-177.

Dyachkov, S. V., Magda, A. V. Raskopki v portovom raione Khersonesa. *Arkheologicheskie issledovaniia v Krymu. 1994 god.* Simferopol', 1997, s. 96-99. (In Russian)
Дьячков, С. В., Магда, А. В. *Раскопки в портовом районе Херсонеса. Археологические исследования в Крыму. 1994 год.* Симферополь, 1997, с. 96-99.

Dyachkov, S. V., Zhuravlev, D. V. Knidskii oinofor iz Khersonesa. *Rossiiskaia arkheologiia,* № 1, 2001, s. 147-151. (In Russian)
Дьячков С. В., Журавлев Д. В. Книдский ойнофор из Херсонеса. *Российская археология*, № 1, 2001, с. 147-151.

Dyachkov, S. V., Zolotarev, M. I. Raskopki obshchestvennogo zdaniia v portovom raione Khersonesa. *Arkheologicheskie issledovaniia v Krymu. 1993 god*. Simferopol', 1994, s. 129-134. (In Russian)
Дьячков, С. В., Золотарев, М. И. Раскопки общественного здания в портовом районе Херсонеса. *Археологические исследования в Крыму. 1993 год.* Симферополь, 1994, с. 129-134.

Kadeev, V. I. *Khersones Tavricheskii v pervykh vekakh nashei ery.* Khar'kov, 1981. (In Russian)
Кадеев, В. И. *Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.* Харьков, 1981.

Magda, A. V., Il'ina, O. M. Kompleks stroitel'noi keramiki pervykh vekov nashey ery iz portovogo rayona Khersonesa. *Drevnosti, 1994: Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 1994, s. 153-163. (In Russian)
Магда, А. В., Ильина, О. М. Комплекс строительной керамики первых веков нашей эры из портового района Херсонеса. *Древности, 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков, 1994, с. 153-163.

Nesel, V. A. Figurnoe ukrashenie pervykh vekov n. e. iz raskopok Portovogo raiona Khersonesa. *Drevnosti, 2006–2008: Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 2008, s. 226-231 (In Russian)
Несель, В. А. Фигурное украшение первых веков н.э. из раскопок Портового района Херсонеса. *Древности, 2006–2008: Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков, 2008, с. 226-231

Saprykin, S. Yu., Dyachkov, S. V. Graffito iz «kazarmy». *Drevnosti, 1994. Khar'kovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik.* Khar'kov, 1994, s. 169-173. (In Russian)
Сапрыкин, С. Ю., Дьячков, С. В. Граффито из «казармы». *Древности, 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков, 1994, с. 169-173.

Saprykin, S. B., Dyachkov, S. V. Novyi rimskii altar' iz Khersonesa. *Vestnik drevnei istorii,* № 4, 1999, s. 71-78. (In Russian)
Сапрыкин, С. Б., Дьячков, С. В. Новый римский алтарь из Херсонеса. *Вестник древней истории*, № 4, 1999, с. 71-78.

Saprykin, S., Dyatchkov, S. Un autel portant une inscription latine. *Colloquia Pontica, 5. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000, pp. 115–122.*

Tacheva-Khitova, M. Roliata na pereselenitsite ot Mala Aziia, Siriia i Egipet v ikonomicheskiia i kulturniia zhivot na zapadnopontiiskite gradove prez I – III v. *Izvestiia na Narodniia muzei Varna*, t. 8, 1972, s. 56-72 (In Bulgarian)
Тачева-Хитова, М. Ролята на преселениците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия и културния живот на западнопонтийските градове през I – III в. *Известия на Народния музей Варна*, т. 8, 1972, с. 56-72.

Velkov, V. *Istoriya na Dobrudzha.* T. 1. Sofiia, 1984. (In Bulgarian)
Велков, В. *История на Добруджа.* Т. 1. София, 1984.

Zolotarev, M. I., Korobkov D. Yu., Ushakov S. V. Issledovaniia v Khersonese. *Arkheologicheskie issledovaniia v Krymu*. Simferopol', 1997, s. 125-128. (In Russian)
Золотарев, М. И., Коробков Д. Ю., Ушаков С. В. Исследования в Херсонесе. *Археологические исследования в Крыму*. Симферополь, 1997. с. 125-128.

Zubar, V. M. *Tavrika i Rimskaia imperiia: Rimskie voiska i ukrepleniia v Tavrike.* Kiev, 2004. (In Russian)
Зубарь, В. М. *Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике.* Киев, 2004.

Zubar, V. M. Letopis' arkheologicheskikh issledovanii Khersonesa-Khersona i ego okrugi (1914–2005). T. I. T. II. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Saplementum.* Vyp. 6. Simferopol, 2009. (In Russian)
Зубарь, В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914–2005). Т. I. Т. II. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Saplementum.* Вып. 6. Симферополь, 2009.

Сергій Д'ячков
кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, України
Email: s.v.dyachkov@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7884-2572

ХЕРСОНЕСЬКА «КАЗАРМА»: ВЕЛИКА МІСЬКА САДИБА I–III ст. н. е.

У 1993–1999 рр. об'єднана експедиція Харківського державного університету й Національного заповідника «Херсонес Таврійський» вела дослідження «казарми» — великого архітектурно-археологічного комплексу херсонеського городища. Комплекс споруд та інших

об'єктів «казарми» загальною площею понад 500 кв. м розташований поблизу міських воріт IV ст. до н. е. і XVI куртини оборонних стін. У перших століттях н.е. на площі «казарми» виник і успішно функціонував великий виробничо-господарський і житловий комплекс. На місці ділянки «Центр казарми» і приміщення 38 був розташований атріум. У північній і східній частині «казарми» на місці середньовічних приміщень були виробничі об'єкти. У римський час на місці приміщень 35 й 36 в скелі вирубано дві цистерни, улаштовано давильний майданчик з великим важільним каменем. Отже, будівельні залишки, стратиграфічні особливості, а також знахідки, виявлені на ділянці приміщень 35 і 36, вказують, що в I–III ст. н.е. в північній частині «казарми» функціонувала досить потужна виноробня. У засипу цистерн виноробні виявлена надзвичайно багата колекція червонолакової кераміки I–III ст., яка в такому обсязі в комплексах херсонеського городища трапляється вкрай рідко. Знахідки ілюструють велику різноманітність керамічного посуду. Серед знахідок переважають посудини імпортного виробництва. Значний інтерес, наприклад, представляють фрагменти ойнофора з малоазійського міста Книда. Більшість аналогічних ойнофоров зі Східного Середземномор'я датовані II ст. н. е., так само, як і велика частина Книдського керамічного імпорту до Північного Причорномор'я. Окрему колекцію серед знахідок склали епіграфні та анепіграфні клейма на червонолакових тарілках. У римський час у садибі було домашнє святилище. Про це свідчать знахідки канелюрованої вапнякової колони, пошкодженої жіночої скульптури, уламків безфризового антаблементу й численних залишків поліхромної штукатурки. До рідкісних знахідок слід віднести перстень з гемою Афіни, а також витончену мініатюрну підвіску з єгипетського фаянсу, яка зображує Кибелу або Ісіду на троні. Розкопки «казарми» показують, що в перші століття н. е. відбулася істотна зміна функціонального призначення портового району Херсонеса. Серед жителів міста з'явилися численні вихідці з балканських та малоазійських провінцій Римської імперії. Зміну соціального й етнічного складу населення міста слід пов'язувати з тривалим перебуванням у міській цитаделі підрозділів римського гарнізону.

Ключові слова: ***Херсонес Таврійський, херсонська велика міська садиба, «казарма», виноробня, вихідці з римських провінцій, вільновідпущеники.***

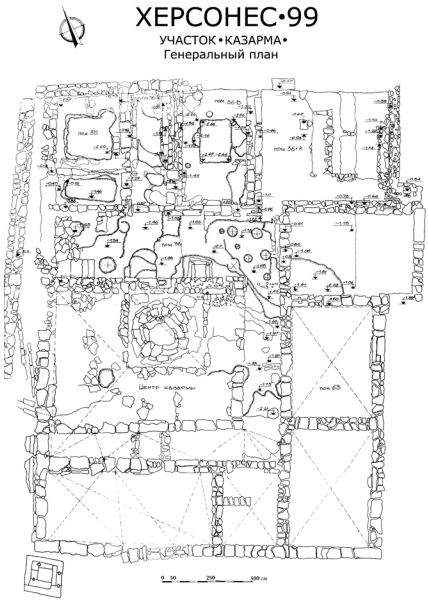

Fig. 1. The barracks – 1999. General plan of excavations.
Рис. 1. Казарма – 1999. Генеральний план розкопок.

Fig. 2. Well in the atrium of the Roman-era “barracks.” View from the east (photo by S. V. Dyachkov).
Рис. 2. Колодязь в атріумі «казарми» римського часу. Вигляд зі сходу (фото С. В. Д’ячкова).

Fig. 3. Remains of the winery. Excavations of 1995. View from the east (photo by S. V. Dyachkov).
Рис. 3. Залишки виноробні. Розкопки 1995р. Вигляд зі сходу (фото С. В. Д'ячкова).

Fig. 4. Cistern 92. View from the south (photo by S.V. Dyachkov).
Рис. 4. Цистерна 92. Вигляд з півдня (фото С. В. Д'ячкова).

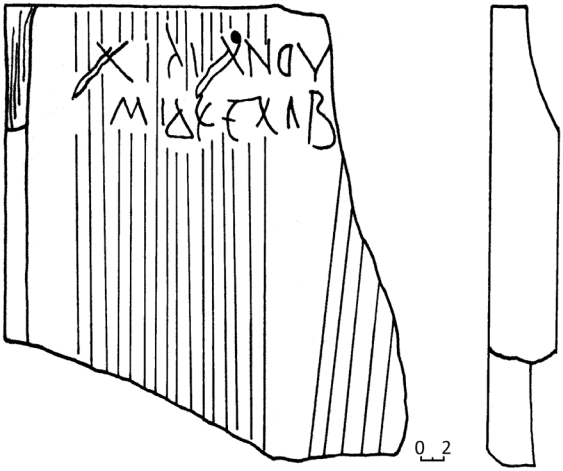

Fig. 5.Graffito on a tile from Room 63
(Saprykin, S.Yu., Dyachkov, S.V. Graffito from the "Barracks"… p. 170, fig. 3).
Рис. 5. Граффіто на черепиці з приміщення 63
(Сапрыкин, С.Ю., Дьячков, С. В. Граффито из«казармы» … с. 170, рис. 3).

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text was recommended for printing 29.11.2021.

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-07
УДК 930.2:[821.124+821.14]'01.03

Іван Сергєєв
доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: i.p.sergeyev@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4894-8066

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ПЕРІОДИЧНОГО ПЕРЕВИДАННЯ ПЕРЕКЛАДІВ ТВОРІВ АНТИЧНИХ АВТОРІВ СУЧАСНИМИ МОВАМИ

В статті йдеться про доцільність періодичного перевидання творів античних авторів сучасними мовами. На думку автора, необхідність видання нових перекладів творів давніх авторів виникає не тільки внаслідок того, що раніше видані переклади стають бібліографічною рідкістю, але й тому, що розвиток дослідження давньої історії може ставити під сумнів правильність перекладу деяких термінів з латини або давньогрецької сучасними мовами у цих перекладах. Для обґрунтування цієї тези автор статті критично аналізує переклади російською, англійською, українською тих фрагментів текстів «Життєпису дванадцяти цезарів» Светонія Транквілла та «Анналів» Корнелія Таціта, в яких міститься інформація про зміст так званого breviarium totius

Як цитувати: Сергєєв, І. До питання про доцільність періодичного перевидання перекладів творів античних авторів сучасними мовами. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 118-130, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-07.

In cities: Sergeev, I. Regarding the Utility of Periodically Publishing New Translations of Works by Ancient Authors into Modern Languages. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 118-130, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-07.

©Сергєєв, І., 2021

imperii, записаного імператором Августом незадовго до його смерті. При цьому його увага зосереджується на трактовці перекладачами таких термінів як fiscus, tributum, vectigal. Автор вказує на те, що в новітній історіографії висловлюються заперечення проти перенесення сучасного розуміння організації управління державними фінансами на характеристику фінансового господарства давніх римлян. Тому деякі сучасні історики категорично спростовують тезу авторів перекладів текстів зазначених творів Светонія Транквілла та Корнелія Таціта про те, що вже за часів правління імператора Октавіана Августа в Римській імперії поряд зі старою сенатською скарбницею (ерарієм) була створена окрема імператорська казна (fiscus). Спираючись на вивчення сучасними антикознавцями питання щодо основ поділу податків, які збирались в римській державі в період правління перших імператорів, автор статті стверджує, що трактовка перекладачами термінів tributum та vectigal веде до помилкового поділу податків, які збирались з населення держави, на прямі та непрямі. Ці міркування приводять автора статті до висновку про доцільність періодичного перевидання оновлених перекладів творів не тільки Светонія та Таціта, а й інших давніх авторів.

Ключові слова: ***переклади античних авторів, інтерпретація латинських термінів, Светоній, Тацит, vectigal, tributuismc, iscus.***

Як відомо, професійні історики під час дослідження проблем історії античності зазвичай користуються текстами наративних джерел мовою оригіналу, тобто латиною або давньогрецькою. Переклади творів античних авторів сучасними мовами орієнтовані насамперед на широку читацьку аудиторію, на тих любителів історії античності, які не знають добре класичні мови. Однак і для професійних антикознавців переклади текстів творів давніх авторів мають певне значення. Оскільки зазвичай перекладачі цих текстів — кваліфіковані знавці латини або давньогрецької мови, історики-професіонали мають змогу порівняти своє розуміння певного фрагменту твору античного автора з його перекладом фахівцем-перекладачем. Отже, переклад має велику

відповідальність за адекватний переклад тексту творів античних авторів.

Протягом XIX — початку XXI ст. твори видатних античних авторів перекладали сучасними мовами кілька разів. При цьому перекладачі не тільки враховували попередні варіанти, але й дозволяли собі нове тлумачення окремих частин оригінального тексту. Іноді це було спровоковано намаганням перекладача посилити зацікавленість читачів твором античного автора. Водночас перекладачі враховували нові погляди антикознавців на історичні події, які висвітлювали в цих творах, і нові тлумачення термінів, які містились у текстах. Проте траплялися такі ситуації, коли перекладачі припускались помилок у перекладі давніх текстів, що призводило не тільки до викривлення опису історичних подій, але й до спотворення значення твору давнього автора для вивчення певного історичного явища. Антикознавці ж деколи піддавали критиці трактування істориками свідоцтв античних авторів, але при цьому вони виходили з того, що ці дослідники користувались текстами давніх авторів мовою оригіналу, а не в перекладі, і тому не піддавали детальному аналізу розбіжності в текстах давніх авторів, які містилися в конкретних перекладах (Corbier 2008, 60–61; Schmall 2011, 174–176; Wylene 2021, 1).

Звичайно, у межах невеликої статті ми не можемо порушувати питання про доцільність нового видання всіх відомих на сьогодні творів античних авторів. Метою нашої публікації є спроба обґрунтувати перевидання лише невеликого фрагмента текстів «Життєписів дванадцяти цезарів» Г. Светонія Транквілла та «Анналів» П. Корнелія Тацита.

Ідеться про тлумачення кількох термінів у тій частині текстів зазначених творів, де згадано один з документів, з якими члени римського сенату були ознайомлені невдовзі після смерті засновника системи Принципату імператора Октавіана Августа[1]. Цю систему він запровадив у римській державі замість республіканського устрою[2]. На нашу думку, адекватне тлумачення цих термінів має велике значення для характеристики організації управління римськими фінансами та податкової системи Римської імперії на кінець правління Августа[3].

[1] Август помер 19 серпня 14 р. н. е., а його пасинок і наступник імператорського престолу Тиберій скликав сенат на засідання 17 вересня (Eck 2016, 17).

[2] В «Анналах» Тацита він називається libellum, (перекладач твору Тацита російською А. А. Бобович називає його «памятная записка»), а в творі Светонія — breviarium totius imperii (у перекладі російською Д. П. Кончаловського — «ведомость всей империи», у перекладі М. Л. Гаспарова — «книга государственных дел» (див. нижче).

[3] На думку сучасного німецького антикознавця Свена Гюнтера, «будь-яке дослідження податкової системи давніх греків або римлян передусім пов'язане з термінологією» («every study of (Greek and) Roman taxation has, at first, to deal with terminology») (Günther 2016, 2).

Ці фрагменти зазначених творів Светонія і Тацита були перекладені кількома сучасними мовами (див. Tatsit 1969, 403; Games, 11). У перекладі російською у XX ст. твір Светонія видавали кілька разів, але зараз для широкої читацької аудиторії найбільш доступні переклади Д. П. Кончаловського (у 1933 р.) та М. Л. Гаспарова (видавали кілька разів з 1964 по 1993 рр.). «Аннали» Тацита були видані російською у XX ст. один раз (у перекладі А. С. Бобовича в 1969 р.). Українською переклад твору Тацита здійснив О. І. Кислюк (видано 2013 р.), а твору Светонія — П. Содомора (у 2012 р.).

Задля наочності аналізу зазначених термінів наводимо фрагменти тексту творів Светонія і Тацита мовою оригіналу, російською та українською і маркуємо грубим шрифтом терміни, трактування яких у перекладах сучасними мовами буде проаналізоване.

Divus Augustus. 101. Testamentum <...> factum ab eo <...> depositumque apud se virgines Vestales cum tribus signatis aeque voluminibus protulerunt. Quae omnia in senatu aperta atque recitata sunt. <...> 4. Tribus voluminibus, uno mandata de funere suo complexus est, altero indicem rerum a se gestarum <...>, tertio **breviarium totius imperii,** quantum militum sub signis ubique esset, **quantum pecuniae in aerario et fiscis** et vectigaliorum residuis (Suetonius 1913–1914).

Божественный Август. 101. Завещание <...> было положено на хранение у дев-весталок. Они представили его вместе с тремя другими <...> свитками. Все это было вскрыто и прочтено в сенате. <...> (4) Из трех упомянутых выше свитков один содержал предписание касательно его похорон, другой — перечень его деяний <...>, третий — ведомость всей империи, сколько и где стояло войск, **сколько имелось денег в эрарии, фиске** и в недоборах податей (Svetonii 1933).

Божественный Август. 101. Завещание его <...> хранилось у весталок и было ими представлено вместе с тремя свитками <...>. Все это было вскрыто и оглашено в сенате. <...> (4) Из трех свитков в первом содержались распоряжения о погребении; во втором – список его деяний <...>; в третьем – **книга о государственных делах:** сколько и где воинов под знаменами, **сколько денег в государственном казначействе, в** императорской казне и в податных недоимках (Svetonii 1993).

Божественний Август. 101. Заповіт <...> записав у двох скриптах <...>. Залишив їх на збереження дівам весталкам, і вони їх повернули разом із трьома так само запечатаними сувоями. Усіх їх відкрили та зачитали

у сенаті. <...> 4. В одному з трьох сувоїв розпоряджався щодо свого похорону; в іншому помістив список своїх діянь 4. В одному з трьох сувоїв розпоряджався щодо свого похорону; в іншому помістив список своїх діянь <...>; у третьому **коротко виклав стан імперії**, скільки воїнів служило під яким знаменом, **скільки грошей у скарбниці,** в казні та скільки податків заборговано (Svetonii 2012).

I. 11. Versae inde ad Tiberium preces. et ille varie disserebat de magnitudine imperii sua modestia. <...> at patres <...> in questus lacrimas vota effundi; ad deos, ad effigiem Augusti, ad genua ipsius manus tendere, cum proferri **libellum** recitarique iussit. **opes publicae**, quantum civium sociorumque in armis, quot classes, regna, provinciae, **tributa aut vectigalia** (Tacitus 1931).

I. 11. Затем обращаются с просьбами к Тиберию. А он в ответ уклончиво распространялся о величии империи, о том, как недостаточны его силы. <...> Но сенаторы <...> не поскупились на жалобы, слезы, мольбы; они простирали руки к богам, к изображению Августа, к коленям Тиберия; тогда он приказал принести и прочесть **памятную записку.** В ней содержались сведения о государственной казне, о количестве граждан и союзников на военной службе, о числе кораблей, о царствах, провинциях, **налогах прямых и косвенных** (Tatsit 1969).

I. 11. Потім зверталися із проханнями до Тиберія. А він у відповідь ухильно просторікував про велич імперії, про те, що йому не до снаги усе це. <...> Проте сенатори <...> забідкалися і почали слізно благати богів; вони простягали руки до зображення Августа, до колін Тиберія; тоді він звелів принести і зачитати заповіт покійного Цезаря. У цій **«пам'ятній записці»** містилися **відомості про державну скарбницю,** про кількість громадян і союзників на військовій службі, про кількість кораблів, про царства, провінції, **прямі і непрямі податки** (Tatsit 2013).

Отже у цих фрагментах творів Светонія і Тацита міститься інформація про органи управління фінансами та джерела надходження доходів у казну Римської імперії на момент смерті імператора Октавіана Августа.

Для адекватного висвітлення цієї інформації в зазначених творах перекладачам потрібно було перекласти сучасними мовами відповідні латинські терміни та словосполучення. Як бачимо із текстів перекладу цих фрагментів російською, у виборі конкретних термінів у творі Светонія є розбіжності. Латинське словосполучення «quantum pecuniae

in aerario et fiscis» Д. П. Кончаловський перекладає як «сколько имелось денег в эрарии, фиске» (в примітці він пояснює, що «эрарий — государственная казна, существовавшая еще в республике и оставшаяся в ведении сената; фиск — особая казна императора»). У перекладі М. Л. Гаспарова це словосполучення перекладено як «сколько денег в государственном казначействе, в императорской казне». На думку ж П. Содомори, його слід перекладати як «скільки грошей у скарбниці, в казні».

У цілому погоджуючись з трактуванням перекладачів латинського словосполучення in aerario, зосередимо увагу на перекладі терміна fiscus. Як бачимо, на думку авторитетних перекладачів, так у творі Светонія позначається «императорская казна», «особая казна императора», «казна». Проте у фрагменті тексту твору Светонія, який ми розглядаємо, термін fiscus стоїть не в однині, а в множині (не (in) fisco, а (in) fiscis). Отже, ідеться не про один фіск, а про кілька фісків.

Ще до видання вказаних вище перекладів творів Светонія і Тацита російською в дослідженнях антикознавців указували на те, що як «фіски» у фрагментах цих творів слід розуміти центральні каси в римських провінціях, які називались так ще в республіканську епоху (Rostovtsev 1899, 141–142; Netushil 2016, 78–83; Jones 1950, 23; Millar 1964, 38; Brunt 1966, 76–77; Neessen 1980, 15)[4]. На думку сучасного німецького історика М. А. Шпайделя, «фіски» на початку імператорської епохи у римлян розуміти не як імператорську скарбницю, а як «провінційні каси» (Provinzkassen) (Speidel 2009, 55). Намісники римських провінцій за допомогою підлеглих їм квесторів були зобов'язані забезпечувати передачу в сенатську скарбницю (ерарій) зібраних з населення провінцій податків. Проте частина грошових надходжень, які були потрібні для виплати платні провінційним чиновникам і воїнам військових контингентів, що перебували на території провінцій, залишались у провінційних фісках. Саме тому Август вів облік грошей не тільки в ерарії, а й у (провінційних) фісках. «Імператорського фіску» в роки правління засновника системи Принципату ще не існувало. Імператор мав у своєму розпорядженні ті прибутки, які він одержував від так званого патримонію

[4] Мабуть, Д. П. Кончаловський та М. Л. Гаспаров не мали можливості ознайомитись з твором І. В. Нетушила, який був опублікований наприкінці XIX–початку XX ст. в «Ученых записках императорского Харьковского университета» та являв собою в радянські часи бібліографічну рідкість; дослідження зарубіжних істориків не потрапили до фондів наукових бібліотек СРСР.

(від лат. patrimonium, тобто майна, яке імператор одержав у спадок ще до або вже після того, як засів імператорський престол) та рухомого і нерухомого майна, яке належало йому як приватній особі внаслідок відчуження на користь імператора майна кримінальних злочинців (bona caduca) а також того майна, яке залишилось без легальних спадкоємців (bona vacantia). Таке майно позначали словосполученням res privata (детальніше про це див. Sergeev 2021, 270–274, 290). При цьому антикознавці відзначали, що сам Август у тих ситуаціях, коли він підкреслював, що для задоволення суспільних потреб римлян витрачав особисті кошти, не вказував, що вони були вилучені з його фіску, а називав їх «мої гроші». Не вживали термін «фіск» для позначення імператорської скарбниці і за правління імператора Тиберія. Проте поступово жителі Римської імперії стали вживати цей термін для позначення саме коштів імператорської скарбниці, і від часів правління імператора Клавдія імператорська казна стала називатись так і офіційно (детальніше про це див. Sergeev 2021, 293–294). Отже, такий переклад латинського терміна fiscus викривляє організацію управління фінансами Римської імперії в час останніх років правління імператора Августа[5].

Що ж стосується перекладу в А. С. Бобовича термінів tributa та vectigalia в «Анналах» Тацита як прямих та непрямих податків, то, мабуть, він був наслідувачем англомовного видання цього твору (the taxes direct and indirect) Дж. Джексона (Tacitus 1931, 174).

О. І. Кислюк у своєму перекладі твору Тацита також пише про прямі та непрямі податки, беручи за приклад переклад А. С. Бобовича.

Проте в новітній зарубіжній історіографії висловлюються заперечення проти ототожнювання римського трибуту та вектигалій із сучасними прямими та непрямими податками.

Сучасний німецький антикознавець П. Крітцінгер категорично заперечує можливість перенесення уявлень про податки з нашого часу, зокрема, щодо їх поділу на прямі та непрямі на характеристику податкової системи давніх римлян (Kritzinger 2015, 11). Його думку підтримує також П. Темін (Temin 2013, 2).

С. Гюнтер стверджує, що відмінність між трибутом і вектигаліями у давніх римлян полягала не в тому, що трибут був прямим податком, а вектигаліїї непрямими. На його думку, трибутом римляни називали той податок, який сплачували платники податків на основі оцінки їхнього майнового стану, для визначення якого здійснювався так званий ценз.

[5] У перекладі твору Светонія українською П. Содомора передає латинські терміни aerarium та fiscus як «скарбниця» та «казна», зовсім не пояснюючи, у чому їхні відмінності.

З часів правління римського царя Сервія Туллія та в республіканську епоху (до завоювання римлянами Македонії у 168 р. до н. е.) трибут у державну скарбницю сплачували тільки ті мешканці римських земельних володінь, які мали права римських громадян. У правління Октавіана Августа цей податок на основі проведення так званих провінційних цензів почали сплачувати перегрини, тобто ті юридично вільні мешканці римських провінцій, які не мали прав римського громадянства[6]. Ті самі податки мешканців римських володінь, які сплачували й римські громадяни, і перегрини не на основі оцінки їхнього майна, називали вектигаліями і їх не слід називати непрямими податками (Günther 2016, 2–6).

Розвиваючи свою думку про неправомірність перенесення на давні суспільства типових рис економічного життя сучасних держав, П. Крітцінгер уважає, що до того часу, поки в антикознавстві не встановлене загальноприйняте тлумачення окремих латинських термінів, включаючи vectigal та tributum, їх не можна перекладати сучасними мовами, а наводити в текстах досліджень латиною (надаючи в примітках інформацію про етимологію та власне тлумачення цих термінів[7]). У будь-якому разі, на його думку, перекладати вказані два терміни як непрямі та прямі податки було би неправильно (Kritzinger 2018, 129).

Отже, розглянуті невеличкі фрагменти творів Светонія Транквілла та Корнелія Тацита містять дуже цінну інформацію, яка дозволяє уявити особливості організації управління фінансами й податкову систему давніх римлян на момент смерті імператора Октавіана Августа. Проте трактування кількох латинських термінів, що містились у тексті одного з документів, які оголосив на засіданні римського сенату за наказом спадкоємця Августа на імператорському престолі Тиберій, у перекладах творів зазначених античних авторів сучасними мовами спотворює реальне становище фінансового господарства Римської імперії в перші роки І ст. н. е. Цей факт, на нашу думку, може розглядатись як одна з підстав для перевидання перекладу цих творів сучасними мовами.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Netushil, I. V. Ocherk rimskikh gosudarstvennykh drevnostei: v 2 t. T. 2. *Gosudarstvennoe ustroistvo Rimskoi imperii v epokhu printsipata.* Khar'kov, 2016. (In Russian).

[6] Детальніше про запровадження імператором Августом провінційних цензів та процедуру їхнього проведення див. (Sergeev 2021, 254–257).

[7] Власне, так і робить Д. П. Кончаловський щодо термінів aerarium і fiscus у своєму перекладі відповідного фрагменту тексту твору Светонія.

Нетушил, И. В. Очерк римских государственных древностей: в 2 т. Т. 2. *Государственное устройство Римской империи в эпоху принципата.* Харьков, 2016.

Rostovtsev, M. I. *Istoriia gosudarstvennogo otkupa v Rimskoi imperii (ot Avgusta do Diokletiana).* Moskva, 1899. (In Russian)
Ростовцев, М. И. *История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана).* Москва, 1899.

Svetonii Trankvill, G. *Zhizn' dvenadtsati tsezarei.* Per. s lat. D. P. Konchalovskogo. Moskva, 1933 (In Russian).
Светоний Транквилл, Г. *Жизнь двенадцати цезарей*. Пер. с лат. Д. П. Кончаловского. Москва, 1933.

Svetonii Trankvill, G. *Zhizn' dvenadtsati tsezarei.* Per. s lat. M. L. Gasparova. Moskva, 1993. (In Russian)
Светоний Транквилл, Г. *Жизнь двенадцати цезарей.* Пер. с лат. М. Л. Гаспарова. Москва, 1993.

Svetonii Trankvill, G. *Zhyttiepysy dvanadtsiaty tsezariv.* Perekl. z lat. P. Sodomory. Lviv, 2012 (In Ukrainian).
Светоній Транквілл, Г. *Життєписи дванадцяти цезарів.* Перекл. з лат. П. Содомори. Львів, 2012.

Sergeev, I. P. *Ocherk istorii finansovogo hoziaistva drevnikh rimlian.* Khar'kov, 2021 (In Russian).
Сергеев, И. П. *Очерк истории финансового хозяйства древних римлян.* Харьков, 2021.

Tatsit Kornelij P. Annaly. Per. s lat. A. S. Bobovicha. V: *Kornelij Tatsit*. Soch. v 2-kh t. T. 1. Leningrad, 1969, s. 7-326 (In Russian).

Тацит Корнелий П. Анналы. Пер. с лат А. С. Бобовича. В: *Корнелий Тацит.* Соч. в 2-х т. Т. 1. Ленинград, 1969, с. 7-326.

Tatsit Kornelij. *Annaly. Z chasu vidhodu bozhestvennoho Avhusta*. Perekl. z lat. O. I. Kysliuka. Kyiv, 2013 (In Ukrainian).

Таціт Корнелій. *Аннали. З часу відходу божественного Августа.* Перекл. з лат. О. І. Кислюка. Київ, 2013.

The Annals of Tacitus. Vol. I. Books I–VI. Edited with Introduction and Notes by H. Furntaux. Oxford, 1884.

Brunt, P. A. The "Fiscus" and its Development. *Journal of Roman Studies,* vol. 56, 1966, pp. 75-91.

P. Cornelii Taciti Annalium liber primus. In Classical Latin Texts, https://latin.packhum.org/loc/1351/5/0#10. Accessed: 28 Sept. 2021.

Corbier, M. Coinage and taxation: the state's point of view, A. D. 193–337. In: A. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (eds). *The Cambridge Ancient History.* 2nd ed. Vol. XII: The Crisis of Empire, A.D. 193–337. Cambridge, 2008, pp. 327-392.

Eck, W. Res gestae divi Augusti – Die Konigin der Inschriften. In: *Der Erste. Augustus und der Beginn einer neuen Epoche,* hg. J. Baltrusch, Chr. Wendt. Darmstadt, 2016, S. 17-30.

Games, B. Two Edicts in the Annales of Tacitus, https://www.academia.edu/23097124/Two_Edicts_in_the_Annales_of_Tacitus. Accessed: 28 Sept. 2021.

Günther S. Taxation in the Greco-Roman World: The Roman Principate,http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935390.001.0001/oxfordhb-9780199935390-e-38. Accessed: 28 Sept. 2021.

Jones, A. H. M. The Aerarium and the Fiscus. *Journal of Roman Studies*, vol. 40, 1950, pp. 22-29.
Kritzinger, P. Das römische Zollsystem bis in das 3. Jh. n. Chr. In: P. Kritzinger, F. Schleicher, T. Stickler (eds). *Studien zum römischen Zollwesen*. Duisburg, 2015, s. 11-55.

Kritzinger, P. Das römische Steuersystem in der Kaiserzeit: Überlegungen

zur Begrifflichkeit und zum Einzug. In: *Marburger Beiträge zur antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. 2018, Bd 36, S. 89-144.

Millar, F. The Aerarium and its Officials under the Empire. *Journal of Roman Studies*, vol. 54, 1964, pp. 33-40.

Neessen, L. *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben der römischen Kaiserzeit (27 v. Chr.–284 n. Chr.)*. Bonn, 1980.

Schmall, S. *Patrimonium und Fiscus. Studien zur kaiserlichen Domänen und Finanzverwaltung von Augustus bis Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn vorgelegt. Bonn, 2011.

Speidel, M. A. Augustus' militärische Neuordnung und ihr Beitrag zum Erfolg des Imperium Romanum. Zu Heer und Reichskonzept In: *M. A. Speidel, Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit.* Stuttgart, 2009, S. 19–51.

Suetonius. *De vita Caesarum (The Texts on Lacus Curtius). The Latin texts are those reproduced in the Loeb Classical Library edition, with an English translation by J. C. Rolfe.* London, 1913 1914.

Tacitus. The Annals. In: Tacitus. *Historical Works. Vol. 1.* Translated by A. Murphy. London and Toronto, 1908.

Tacitus. The Annals. In *Loeb Classical Library edition of Tacitus. Vol. III. Latin texts and facing English translation.* Translated by J. Jackson. Harvard, 1931.

Temin, P. The Roman market economy. Princeton and Oxford, 2013, https://track3.mixtape.moe/jtsqry.pdf. Accessed: 28 Sept. 2021.

Wylene, A. J. Desperately Seeking Acilius: The Origins and Consequences of an Influential Manuscript Error. In: *Academia Letters,* 2021, pp. 1-5.

Ivan Sergeev
Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: i.p.sergeyev@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4894-8066

REGARDING THE UTILITY OF PERIODICALLY PUBLISHING NEW TRANSLATIONS OF WORKS BY ANCIENT AUTHORS INTO MODERN LANGUAGES

The article discusses the question of the usefulness of periodically publishing new translations of works by ancient authors into modern languages. In the author's view, the need to do this arises not only because previously published translations become bibliographic rarities, but also because progress in the study of ancient history may call into question the translation of certain terms from Latin or ancient Greek into modern languages. To illustrate this thesis, the author critically analyzes several Russian, English, and Ukrainian translations of passages in Suetonius Tranquillus' Lives of the Twelve Caesars and Cornelius Tacitus' Annals containing information on the contents of the so-called "Breviarium totius imperii," composed for Emperor Augustus shortly before his death. The author focuses on the ways the translators treat such terms as fiscus, tributum, and vectigal. It is pointed out that today's historiography calls into question the practice of imposing the modern understanding of the organization of public finance management on the interpretation of ancient Roman finances. Therefore, some historians today categorically refute the thesis of the translators of these works by Suetonius Tranquillus and Cornelius Tacitus that already during the reign of Emperor Octavian Augustus a separate imperial treasury (fiscus) was created in the Roman Empire alongside the old Senate treasury (aerarium). Based on modern analyses of the basic division of taxes collected by the Roman state during the reign of the first emperors, the author argues that the translators' interpretation of the terms tributum and vectigal leads to the erroneous grouping of taxes collected from the population into direct and indirect. These considerations prompt the author to conclude that it is expedient to

periodically publish updated translations of works not only by Suetonius and Tacitus, but also by other ancient authors.

Keywords: ***translations of ancient authors, interpretation of Latin terms, Suetonius, Tacitus, vectigal, tributum, iscus.***

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text was recommended for printing 29.11.2021.

DOI: https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-08
УДК 930.2:94(37-11)"05/08":339.13

Сергій Сорочан
доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: s.b.sorochan@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9658-7931

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ РИНОК IV–IX СТ.: ПОНЯТТЯ Й ДЕФІНІЦІЇ

У статті зроблено спробу визначити філологічні критерії візантійських джерел, що дозволяють знайти ключ до понять і дефініцій візантійського ринку, точніше візантійської «економіки з ринками». Тільки користуючись таким ключем, можна навчитися виокремлювати з письмових джерел матеріали, що належать до візантійських товарів, ремесла, торгівлі, їх спеціалізації. Враховуючи, що таку спробу зроблено в історіографії вперше, можна стверджувати, що її результати стануть особливо корисні з методологічного погляду для подальших досліджень у цьому напрямку. Особливо важливим є поняття «товар», позначене в джерелах як empolema, ergocheiron, pragma, pragmatos, pragmateia, emporeia, emporeuta, empoeumata, agoraima, agoraro, onia. Також вирізняється поняття «торгові стосунки» synallagmata. Ознаки спеціалізації в області ремесла й торгівлі добре вичленяються з письмових джерел за допомогою таких дефініцій, як «заняття»,

Як цитувати: Сорочан, С. Візантійський ринок IV–IX ст.: поняття й дефініції. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 131-144, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-08.

In cities: Sorochan, S. The Byzantine Market Economy in the 4th to 9th Centuries: Concepts and Definitions. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 131-144, https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-60-08.

©Сорочан, С., 2021

«служба», «робота» (yperesia, douleia, douleusis, doulagodia, latreia, pragma, praxis, episteme, epistedeuma, epitedeuma, epeiserchestha, techne, ergosia). Згадки різних категорій ремісників передано через терміни cheirotechnes, cheirourgos, demiourgos, technites і їх варіанти (technai de pantoiai, cheirotechnai, cheirourgoi, yphantike), тоді як торговців, купців зазвичай узагальнено позначали agoraios, emporos. Крім того, вживали лексеми «содельнік», «співробітники» (omotechnois), називаючи так осіб однієї спеціальності. У цьому ж значенні застосовували термін omoergoi, etairos або sygkeimenoi tes autes techines. У низці випадків ними позначали найрізноманітніших продавців, тих, які займалися продажем (poles, poletes, prates) і тому в таких найменуваннях був елемент «продаю» (poleo).

Ключові слова: ***Візантія, візантійський ринок, візантійська термінологія.***

Оскільки торгівля є ринком товарів і послуг, обміном речей, що спричинює їх розподіл серед споживачів (Fuko, 1977, 274), передусім слід визначити асортимент цих речей або номенклатуру товарів, які були представлені в пізньоантичному, ранньовізантійському, а потім і в ранньосередньовічному візантійському суспільстві, точніше в першій половині середньовізантійського періоду. Без вирішення цього начебто простого завдання неможливо досліджувати організацію та структуру торгівлі, бо з основними групами товарів пов'язано розуміння співвідношення між ними, оцінка еволюції об'єктів купівлі-продажу, структури механізмів обміну, рівня розвитку самих місць торгівлі та їх забезпечення. Однак справжня неймовірно складна проблема полягає в тому, щоб якомога повніше виявити всю сукупність масових речей, пропозицій, які були в уявленні ромеїв товарами, використовувалися як товари, тобто описати весь конгломерат предметів торгівлі сумарно й за складовими, щоб проникнути в цей повсякденний світ обмінів і виділити тих осіб, які його створювали, стаючи суспільним організатором основних секторів візантійської торгівлі, візантійської «економіки з ринками».

Немає потреби доводити, наскільки важливою є ця проблема, оскільки без товарів, які подібно до кровоносних судин пронизували живу тканину обміну, немислимою була б візантійська торговельно-

грошова економіка, що ґрунтувалася на простому товарному виробництві і не знала класичного натурального господарства навіть у VII-IX ст., коли таке господарство цілком панувало на більшій частині території середньовічної Європи. У будь-якому разі можна сперечатися про ступінь «натуралізації» економіки ромейського царства, але не можна заперечувати факт доволі високого рівня розвитку в ранньосередньовічному візантійському суспільстві товарно-грошових відносин, підтримуваних стійкою візантійською централізованою державністю (Kurbatov, 1981, 28-29).

Без розв'язання базової проблеми «мови ринку», а саме дефініцій понять «товар» і «спеціальність», прийнятих у візантійському суспільстві, неможливо перейти до вирішення глобального завдання визначення та структуризації, диференціації товарної маси за її конкретними складниками, бо це найбільш надійний критерій для подальших пошуків у всіх видах письмових джерел. На жаль, візантиністи не приділили спеціальної уваги аналізу понятійної мови ромейських ринків і торкались питання лише побіжно, досліджуючи переважно ремесло і торгівлю пізньоантичного-ранньовізантійського періоду, що найбільш повно відображені у джерелах. З огляду на це будемо вважати, що товари треба переважно розуміти як будь-які предмети праці, які виготовляли для передавання з одних рук в інші, а також враховувати, що у простому товарному суспільстві, подібному до візантійського, будь-який продукт, будь-який виріб «для себе», призначений для власного вжитку, теж ставав потенційним товаром, точніше його споживча цінність у будь-який момент могла перетворитись на обмінну вартість.

Поняття «товар» доволі ясно ромеї виокремлювали термінологічно, попри звичайну в таких ситуаціях різнобіжність у словах, що мали однаковий зміст. Наприклад, Прокопій Кесарійський називав метаксу як товар словом «to empolema», яке одночасно розуміли в значенні «прибуток» (Procopii Caesariensis Opera omnia, 1962, 576). Для Іоанна Моска товаром був «ergocheiron» — «виріб», «продукт ручної праці» (Beati Ioannis Eucratae, 1976, 194). Частіше за інших ромеї використовували в таких ситуаціях слова «pragma», «pragmatos», «pragmateia», маючи на увазі «річ», «майно», товар будь-якого роду, навіть предмет угоди (Istrin, 1920, 27.7, 81.10, 204. 19; Konstantin Bagryanorodnyj, 1989, 204, 274), які відрізняли від слова «chreias» — «продукти» (Konstantin Bagryanorodnyj, 1989, 274). Поширеними термінами для позначення товару були також слова «emporia»,

«emporeia», «emporeuma», «empoeumata» або «agoraima», «agorazo», «onia» (Vizantiiskaia kniga Éparkha, 1962, IX. 2; Chantraine, 1968, 344).

З Дигест відомо, що в продаж надходили будь-які «відчутні», «тілесні», за визначенням права, речі, які уявляли як «незліченні», а також, що дуже важливо для розуміння теми, «безтілесні речі», тобто різні права на що-небудь або кого-небудь (Corpus juris civilis, 1908, Vol. 1: I. 8. 1. 1.). З перших можна було укласти чималий список того, що підлягало митному оподаткуванню (Pigulevskaia, 1981, 81-82). Іноді стверджується, що в подальшому, внаслідок занепаду ромейських міст і міського ремесла, кількість товарів скоротилась порівняно з ранньовізантійським періодом — нічим було торгувати всередині країни, не дуже багато було і того, що можна вивозити (Kurbatov, 1984, 109). Однак слід зазначити, що візантійське ранньосередньовічне право не відобразило змін, які можна було б однозначно пов'язати з кризою обміну. Навпаки, воно з дивовижною послідовністю продовжувало визнавати «... письмовий або усний продаж і купівлю будь-якого роду і (будь-якої) речі ... за ціною, встановленою без обману за згодою учасників» (Gai Instutiones, 1940, III. 23; Corpus juris civilis, 1985, Vol. 2; Codex Iustinianus, IV. 44. 3; Ecloga, 1983, XI. 1; Ecloga privata aucta, 1977, Bd. 2. X. 2; Prochiron auctum, 1870, XV. 52; Ecloga ad Prochiron mutate, 1865, Vol. 4. XI. 1; Epanagoge, 1892. XXIII. 1). Навіть укладачі Еклог XV. 52; Ecloga ad Prochiron mutate и законів — одного з найкоротших юридичних компендіумів такого роду, очевидно, сконцентрованого на найбільш нагальних проблемах, з якими мало справу ромейське суспільство до другої чверті VIII ст., з перших вступних рядків, немовби само собою зрозумілу, проявили особливу увагу до «...оборудок і угод, що часто трапляються» (Ekloga, 1965, 41-42). Феофан згадує угоди (synnallagmata) щодо торгівлі у кримському Боспорі (Chichurov, 1980, 27, 51, 80). Візантиністам також добре відомий відзначений хроністом під 759 р. факт, що за правління Константина V Ісавра столиця «... була сповнена товарів», і одна з причин цього полягала в тому, що люди всіляко займалися продажем, прагнучи сплатити стимульовані державою високі податки (Feofan, 1968, 289). Окремі конкретні товари згадували й у статтях Морського закону (Morskoj zakon, 1969, 34, 38, 39, 40), хоча головне не в кількості таких згадок, а в усвідомленні того, що суспільство з обмеженою морською торгівлею, яка перебувала б у занепаді, не стало би дбати про нові редакції морського законодавства.

Добре відома Книга епарха, остаточно сформована до кінця IX ст., — це вже взагалі квінтесенція уваги до наймасовіших предметів торгівлі у якнайповнішому термінологічному спектрі.

Абсолютно зрозуміло, що візантійське право, як і римське, не цікавило питання про те, продавали поодинокі речі чи їхню сукупність, власні речі продавця або чужі. Відповідно до глибоко вкорінених правових уявлень до торговельного обміну допускали найрізноманітніші речі, товаром могла стати будь-яка певна res in commercio, незалежно від того, була вона тілесною чи безтілесною. Головною була її придатність для передавання у фізичному і правовому розумінні. З огляду на це предметом торгівлі ставала платіжна вимога, позов, спадок, навіть чужі речі, навіть більше, речі у разі їх виникнення в майбутньому (emptio rei speratae), результат парі (alea), нарешті, шанс, так звана «купівля надії» (emptio spei), наприклад, майбутнього улову риби, незалежно від того, справджувався він чи ні (Bartoshek, 1994, 124).

Предметом торгівлі могло бути майже все. Постклассичне римське право продовжувало користуватися встановленою ще в першій половині III ст. Еліем Марціаном нормою про належність повітря, проточної води, моря і його берегів до res extra commercium, виключеним з торговельного обороту. Вони не підлягали приватній торгівлі, оскільки належали до спільних для всіх речей (res communes omnium) (Bartoshek, 1994, 274, 275). Утім, і тут до кінця IX ст. стався зсув у бік закріплення визнання прибережних ділянок і причалів (epochai) — власністю того, хто отримував з них прибуток (Sorochan, 1995, 36-37).

Показником глибини розвитку товарного виробництва, як відомо, є ступінь суспільного поділу праці. Визначити її, а разом з нею і загальний рівень розвитку продуктивних сил Ромейського царства дозволяє рівень диференціації, спеціалізації у сфері торгівлі, ремесла і послуг. За доби античності більшість купців і ремісників були пов'язані з торгівлею будь-яким одним видом товару, і що більшим було місто, то глибшою була спеціалізація торговців (Finley, 1973, 135; Kadeev, Sorochan, 1989, 96-98). Щось подібне збереглося й у ранній Візантії, яка, як добре відомо, тривалий час, не менше трьохсот років, все ще залишалася фактично пізньоантичним суспільством, яке жило в оточенні інакшого, середньовічного світу. Поділ за професійною ознакою був найприроднішим. Члени певної професійної групи становили єдине ціле, об'єднане подібним способом життя (пов'язаним з родом

діяльності), матеріальним становищем, соціальним статусом (аж до поділу на «благородні» і «неблагородні» професії), ринком споживання і збуту (місцем в економічній макро- та мікроструктурі).

Усе це вкладалося в певні константні форми, що мали як конкретну фізичну реальність, так і конкретну ментальну сутність. На своєрідний «скелет» професійних мікроструктур наростала «плоть» невіддільного від них буденного життя людей, що виражалось у збірних образах представників тих чи тих професій, які уособлювали позбавлену будь-яких індивідуальних рис квінтесенцію впливу цієї професії на людину. Особливо наочно це демонструють наративні джерела, передусім агіографія з її прагненням до відображення типового. Це було те, що звалося «заняттям», «роботою», «службою» (yperesia, douleia, douleusis, doulagogia, latreia), а ще частіше «справою» (pragma, praxis) (Gregentii epics. Tapharensis. Homeritarum leges, 1976. A. Col. 605 B; Theophanis Chronographia ex rec I. Classeni, 1839. Vol. 1. P. 161; Gregorii Decapoliti opera, 1976. Col. 1201 A; Petrus Syciliis, 1864. Col. 2141 A; Les Novelles de Leon VI le Sage. 153; Georgii monachi chronicon, 1904, 613, 650; Istrin, 1930, 309; Sophocles, 1893. Vol. 1. P. 394.). Ще частіше в контексті «професія — спеціальність — вміння — заняття — робота» вживали терміни episteme, epistedeuma, epitedeuma, epeiserchestha (Georgii monachi chronicon, 1904, 73, 76; Istrin, 1920, 69. 16, 71. 2; Vizantiiskaia kniga Éparkha. I. 5, IV. 5, IX. 4, 5; XI. 2; XX. 1, XXI. 7; Basilicorum libri LX, 1862. (Lib. XLIX-LX). LX. 22. 6; Fihman, 196, 11, прил. 15; с. 12.). Поширені слова techne (technike) і ergasia ставали взаємозамінні, коли треба було сказати про справу, ремесло, хоча друге слово мало більш специфічний, вузькопрофесійний смисловий відтінок (Fihman, 1965, 11). І. Ф. Фіхман уважав, що обидва ці грецькі терміни траплялися в єгипетському папірусі в значенні не тільки «професія», а й «корпорація» (Fihman, 1965, 132-133; Stöckle 1911, 11). Однак посилання на Книгу епарха, де techne нібито позначало корпорацію, професійне об'єднання, не мають підтвердження, оскільки для перекладу цього терміна у джерелі більш відповідними за змістом є слова «справа, майстерність, заняття, уміння» (Vizantiiskaia kniga Éparkha, III. 1, IV. 5, 7, VI. 1, VII. 1, VIII. 6, IX. 6, X. 6, XI. 2, 3, XII. 1, 4, XXI. 7, XXII. 1). Слово ergasia теж найчастіше вживали у значенні «професія — робота» (Corpus Juris Civilis, 1904, Vol. 3.; Novellae, Nov. 80, 5; Ed. Just. IX), але іноді поєднували із словом «спільнота» (to koinou tes ergasias). І. Ф. Фіхман зазначав, що таке формулювання неодноразово трапляється в джерелах і не може бути результатом помилок, однак, на його думку,

зміст її не зовсім зрозумілий (співтовариство корпорації?) (Fihman, 1965, 132). Однак якщо розглядати термін «ергасія» у його первісному й основному, самостійному значенні, а не як ще один із синонімів слова «корпорація», тоді зміст словосполучення стає цілком зрозумілий — «професійне співтовариство».

Безперечно, цим усі численні варіанти термінів, пов'язаних із заняттями в ремеслі й торгівлі, не вичерпуються. Промови Ліванія і листи, гомілії Іоанна Хрисостома рясніють згадками різних категорій ремісників, переданими через терміни cheirotechnes, cheirourgos, demiourgos, technites та їхні варіанти (technai de pantoiai, cheirotechnai, cheirourgoi, yphantike), а також торговців, яких зазвичай узагальнено називали agoraios, emporos (Ceran, 2014, 66-67, 138-163). Досвідчений Іван Лід, який добре знався на таких питаннях, автори постанов П'ято-Шостого Вселенського синоду в Трулло (692 р.), укладачі Василік використовували слово ophphikion (officium), у який вкладали зміст «заняття», «справи», «прийому торгівлі», а не тільки «чину», «установи» або «організації» (Ioannis Lydi De magistratibus populi Romani libri tres, 1903. P. 189; Basilicorum libri LX, 1833. T. 1 (Lib. I XII) VII. 18. 12; Sophocles, 1893. Vol. 1. P. 827.). Книга епарха впевнено говорить про «справу вестіопратів» (ton bestiopraton prattein) (Vizantiiskaia kniga Éparkha, 1962, V. 3). Ще раніше назви «співпрацівник», «співробітник» (omotechnois) вживали укладачі Кодексу Юстиніана, називаючи так осіб однієї спеціальності (Corpus juris civilis, 1895, Vol. 2.; Codex Iustinianus, VI. 48. 1. 10). У цьому ж значенні застосовували термін omoergoi, etairos або sygkeimenoi tes autes technes писарі ранньовізантійських грецьких папірусів (Fihman, 1965, 13, 134). В окремих ситуаціях їх розуміли як найрізноманітніших продавців, тих осіб, які були зайняті продажем (poles, poletes, prates) і тому в таких найменуваннях був елемент «продаю» (poleo) (Ceran, 2014, 145), що, треба зауважити, не виключало іноді праці таких осіб і як ремісників. Уже з часу правління Юстиніана I (527–565 рр.) влада не чинила їм перешкод у виборі (дослівно ekloge) спеціальності, який відбувався цілком вільно, без жодного примусу чи тим більше прикріплення до професії (Corpus juris civilis, 1904, Vol. 3; Novellae. Nov. 80. 5, 85. 3; Corpus juris civilis, 1895, Vol. 2.; XI. 8 (7). 16; Basilicorum libri, 1846, LIV. 16. 16; Vizantiiskaia kniga Éparkha, 1962, I V. 7; VIII. 6; Sorochan, 1995, 41).

Ранньосередньовічне Ромейське царство залишалося світом, який щодня народжував те, що можна було продати й купити, світом не тільки селянина, вояка-стратіота, ченця чи архонта, але і світом купця в найширшому значенні цього слова. Головне, користуючись, як ключем, розглянутим вище понятійним апаратом візантійського ринку, можна намагатися з'ясовувати конкретні складові — номенклатуру товарів і диференціацію, спеціалізацію цієї, як уже було сказано, «економіки з ринками».

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Bartoshek, M. *Rimskoe pravo: ponyatiya, terminy, opredeleniya.* Per. s chesh. Moskva, 1989. (In Russian)
Бартошек, М. *Римское право: понятия, термины, определения.* Пер. с чеш. М., 1989.

Basilicorum libri LX. Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. Lipsiae, 1862. T. 5 (Lib. XLIX-LX). LX. 22. 6.

Basilicorum libri LX. Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. Lipsiae, 1833. T. 1 (Lib. I XII) VII. 18. 12.

Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti. *PG*., 1976. T. 87 C. Col. 2845-3116.

Ceran, W. *Artisans et commercants a Antioche et leur rang social (seconde moitie du IVe siecle de notre ere).* Lodz, 2014.

Chantraine, P. *Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, t. 1-2. Ed. Klincksieck Paris, 1968.

Chichurov, I. S. *Vizantiiskie istoricheskie sochineniia: «Khronografiia» Feofana, «Breviarii» Nikifora (teksty, per., komment.).* Moskva, 1980. (In Russian)
Чичуров, И. С. *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, пер., коммент.).* Москва, 1980.

Corpus juris civilis. Berolini, 1895. Vol. 2: Codex Iustinianus. Rec. P. Krueger.

Corpus juris civilis. Berolini, 1904. Vol. 3: Novellae. Rec. R. Schoell. Opus Schoellii morte interseptum absolvit G. Kroll.

Corpus juris civilis. Berolini, 1908. Vol. 1: Digesta. Rec. Th. Mommsen, retractavit P. Krueger. Ed. stereotypa undecimal, pp. 1-959.

Ecloga ad Prochiron mutate. Ius graeco-romanum. Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. Lipsiae, 1865, vol. 4, pp. 64-121.

Ecloga privata aucta. Eclogadion und Ecloga privata aucta. Hrsg. v. P. Simon, Sp. Troianos. Fontes Minores medii aevi. Frankfurt a. M., 1977. Bd. 2. – X. 2.

Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V. Hrsg. v. L. Burgmann. Frankfurt a M, 1983. XVII, 282 S.

Ekloga. Vizantiiskii zakonodatel'nyj svod VIII veka. Vstup. st., per., komm. E. É. Lipshits. Moskva, 1965. (In Russian)
Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Вступ. ст., пер., комм. Е. Э. Липшиц. Москва, 1965.

Epanagoge (corrigendum: Eisagogen) Basilii, Leonis et Alexandri. Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. Lipsiae, 1892. XVIII.

Feofan. Hronografiia. Per. T. A. Miller. V: *Pamyatniki vizantijskoj literatury IV–IX vekov.* Moskva, 1968, s. 283-289. (In Russian)
Феофан. Хронография. Пер. Т. А. Миллер. В: *Памятники византийской литературы IV–IX веков.* Москва, 1968, с. 283-289.

Fihman, I. F. *Egipet na rubezhe dvuh epoh: Remeslenniki i remeslennyj trud v IV – seredine VII vv.* Moskva, 1965. (In Russian)
Фихман, И. Ф. *Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв.* Москва, 1965.

Finley, M. I. *The Ancient Economy. Berkeley;* Los Angeles, 1973.
Fuko, M. *Slova i veshchi. Arheologiya gumanitarnyh nauk.* Vstup. st. N. S. Avtonomovoi. Moskva, 1977. (In Russian)

Фуко, М. *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук*. Вступ. ст. Н. С. Автономовой. Москва, 1977.

Gai Institutiones. Fontes iuris romani anteiustiniani. In usum scholarum. Ed. S. Riccobono. P. 2. Auctores. Ed. notisque illustrauit J. Baviery. Libri syro-romani interpretationem A. C. Ferrini. Florentiae, 1940, pp. 1-128.

Georgii monachi chronicon. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1904. T. 1-2.

Gregentii episc. Tapharensis. Homeritarum leges (Nomoi ton Omeriton). PG. *Turnholti*, 1976. T. 86 A. Col. 567-620.

Gregorii Decapoliti opera (+817). PG. *Turnholti*, 1976. T. 100. Col. 1118-1257.

Ioannis Lydi. *De magistratibus populi romani libri tres ex rec. R. Wüensch.* Lipsiae, 1903.

Istoriia Vizantii. V 3 t., t. 1. Otv. red. S. D. Skazkin. Moskva, 1967. (In Russian)
История Византии. В 3 т., т. 1. Отв. ред. С. Д. Сказкин. Москва, 1967.

Istrin, V. M. *Khronika Georgiia Amartola v drevnem slavianorusskom perevode. Tekst, issledovanie i slovar'.* Petrograd, 1920. T. 1: Tekst. XVIII, 612, 3 c. (In Russian)
Истрин, В. М. *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь.* Петроград, 1920. Т. 1: Текст. XVIII, 612, 3 с.

Istrin, V. M. *Khronika Georgiia Amartola v drevnem slavianorusskom perevode.* T. 3: Grechesko-slavyanskii i slaviansko-grecheskii slovari. Leningrad, 1930. (In Russian)
Истрин, В. М. *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.* Т. 3: Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград, 1930.
Kadeev, V. I., Sorochan, S. B. *Ekonomicheskie sviazi antichnykh gorodov Severnogo Prichernomor'ia v I v. do n.e. – V v. n.e.* Khar'kov, 1989. (In Russian)

Кадеев, В. И., Сорочан, С. Б. *Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э.* Харьков, 1989.

Konstantin Bagryanorodnyj. *Ob upravlenii imperiei: Tekst, per., komment.* Pod red. G. G. Litavrina, A. P. Novosel'tseva. Moskva, 1989. (In Russian)
Константин Багрянородный. *Об управлении империей: Текст, пер., коммент.* Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва, 1989.

Kurbatov, G. L. *Istoriia Vizantii (Ot antichnosti k feodalizmu).* Moskva, 1984. (In Russian)
Курбатов, Г. Л. *История Византии (От античности к феодализму).* Москва, 1984.

Kurbatov, G. L. K probleme tipologii vizantiiskogo goroda. *SG.* Saratov, vyp. 6, 1981, s. 19-31.
Курбатов, Г. Л. К проблеме типологии византийского города. *СГ.* Саратов, вып. 6, 1981, с. 19-31.

Les Novelles de Leon VI le Sage. Texte et traduction publies par P. Noailles et A. Dain. Paris, 1944.

Morskoi zakon. Vstup. st., per., komm. M. Ia. Siuziumova. *ADSV*, vyp. 6, 1969, s. 3-54. (In Russian)
Морской закон. Вступ. ст., пер., комм. М. Я. Сюзюмова. *АДСВ*, вып. 6, 1969, с. 3-54.

Petrus Syciliis histoire utilis et refutation atque eversio haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur Bulgariae archiepiscopo nuncupata. *PG*. 1864. T. 104. Col. 1239-1304.

Pigulevskaia, N. V. *Vizantiia na putiakh v Indiiu. Iz istorii torgovli Vizantii s Vostokom v IV–V vv.* Moskva; Leningrad, 1951.
Пигулевская, Н. В. *Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV–V вв*. Москва; Ленинград, 1951.
Prochiron auctum. *Ius graeco-romanum*, t. 6. Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. Lipsiae, 1870.

Procopii Caesariensis Opera omnia. Rec. Jac. Haury, G. Wirth. Lipsiae, 1962. Vol. 1: De bellis libri I IV. LXXXVI.

Rassuzhdenie o golyh dogovorah. Per. s grech., komm. E. É. Lipshits. V: *Lipshits E. É. Zakonodatel'stvo i yurisprudenciya v Vizantii v IX-XI vv.* Leningrad, 1981, s. 195-228. (In Russian)
Рассуждение о голых договорах. Пер. с греч., комм. Е. Э. Липшиц. В: *Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX XI вв.* Ленинград, 1981, с. 195-228.

Sophocles, E. A. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From BC 146 to AD 1100).* New York, 1893. Vol. 1-2.

Sorochan, S. B. Tipologiia torgovel'no-remisnichih asociacii Vizantii VII-IX *st. Arheologiia [Archaeology]*, no. 1, 1995, s. 34-46. (In Ukrainian)
Сорочан, С. Б. Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII-IX ст. *Археологія*, № 1, 1995, с. 34-46.

Stöckle, A. *Spätrömische und byzantinische Zünfte.* Leipzig, 1911. X, 180 S. (Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Beihefte 9).

Theophanis Chronographia ex rec I. Classeni. Bonnae, 1839. Vol. 1. LVI.

Vizantiiskaia kniga Éparkha. Vstup. st., per., komm. M. Ia. Siuziumova. Moscow, 1962. (In Russian)
Византийская книга Эпарха. Вступ. ст., пер., комм. М. Я. Сюзюмова. Москва, 1962.

Iakovlev, V. N. *Rimskoe pravo*. Tiraspol', 1994. (In Russian)
Яковлев, В. Н. *Римское право.* Тирасполь, 1994.

Sergiy Sorochan
Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: s.b.sorochan@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9658-7931

THE BYZANTINE MARKET ECONOMY IN THE 4TH TO 9TH CENTURIES: CONCEPTS AND DEFINITIONS

The article attempts to outline the philological criteria of working with the Byzantine sources that would allow us to find the key to the concepts and definitions of the Byzantine market economy, or rather the Byzantine "economy with markets." Only using such a key can we learn to cull from the written sources evidence relating to Byzantine goods and services, crafts, trade, and their specialization. Given that this is the first time such an attempt has been made in historiography, its results may be particularly useful from the methodological point of view for further research in this direction. Especially important is the concept of "goods," found in the sources as empolema, ergocheiron, pragma, pargmatos, pragmateia, emporeia, emporeuma, empoeumata, agoraima, agoraro, and onia. The concept of "trade relations" (synallagmata) also deserves attention. Specialization in crafts and trade is clearly marked in the written sources by such definitions as "occupation," "service," or "job" (yperesia, douleia, douleusis, doulagodia, latreia, pragma, praxis, episteme, epistedeuma, epitedeuma, epeiserchestha , techne, ergosia). Different categories of artisans were referred to using such terms as cheirotechnes, cheirourgos, demiourgos, technites, and their variations (technai depantoiai, cheirotechnai, cheirourgoi, yphantike), while retailers and merchants were usually lumped under the terms agoraios or emporos. Persons working in the same occupation were labeled as omotechnois. The terms omoergoi, etairos, or sygkeimenoi tes autes technes were used in the same sense. They could sometimes refer to a wide variety of traders – those

who were engaged in sales (poles, poletes, prates) and therefore had the prefix "I sell" (poleo) attached to the name of their specialization.

Keywords: ***Byzantium, Byzantine market, Byzantine terminology.***

Список скорочень

АДСВ – Антична давнина та середні віки
Вст. – вступ
Комм. – коментарі
Пер. – переклад
СГ – Середньовічне місто
Ст. – стаття
Ed. – edition
PG – Patrologiae Graeca
Vol. – частина
Col. – сторінка

Текс надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text was recommended for printing 29.11.2021.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК 904(477.52/.6)”00/04”(049.32)

Олександр Дзиговський
доктор історичних наук, професор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Вул. Єлісаветинська, 12, 65082, Одеса, Україна
Email: arch_ethn@onu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0479-7745

Рецензія на книгу: Любичев, М. В. *Ранняя история днепро-донецкой лесостепи.* Харьков, 2019. Ч. 1, 268 с.; Ч. 2., 368 с.

Хронологічний період, котрий визначається римським часом і початком епохи Великого переселення народів прийнято вважати одним з найцікавіших та найдраматичніших у давній історії Європи. Таке визначення цілком виправдане, оскільки це був період піку могутності та кризи Римської імперії, її масштабних війн з варварами, формування як значних міграційних потоків варварів, так і їх перших державних утворень. Необхідно підкреслити, що утворення досить значних міграційних варварських потоків у зазначений хронологічний відрізок започаткували саме готи своїм пересуванням зі Скандзи спочатку до Готискандзи, а потім і в «країну Ойум». Ці події разом з Маркоманськими війнами 166–180 рр. н. е. та «скіфськими» або «готськими» походами 238–270 рр. н. е. сколихнули практично весь Європейський Барбарікум і призвели до кардинальних змін етнічної мапи Європи, включаючи, зрозуміло, і Дніпро-Донецький лісостеп. Отже, з відтворенням ранньої історії останнього у вказаних хронологічних межах не лише

Як цитувати: Дзиговський, О. Рецензія на книгу: Любичев, М. В. Ранняя история днепро-донецкой лесостепи. Харьков, 2019. Ч. 1, 268 с.; Ч. 2., 368 с. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 146-149.

In cities: Dzyhovskyi, O. Book review: Lyubichev, M. V. Ranniaia istoriia dnepro-donetskoi lesostepi. Khar’kov, 2019. Ch. 1, 268 s.; Ch. 2., 368 s. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 146-149.

© Дзиговський, О., 2021

відтворюється давня історія України, але ще й «наповнюються» певним змістом і окремі «білі плями» європейської історії, що, власне, визначає, і актуальність, і наукову значущість проблематики монографії М. В. Любичева.

Одразу зазначу, що це дослідження, на моє глибоке переконання, можна вважати, безперечно, вдалим. Навіть більше, мені здається, що воно може слугувати класичним прикладом фундаментального вивчення давньої історії населення окремо взятого східноєвропейського регіону, у цьому випадку Дніпро-Донецького лісостепу, у конкретно визначений час, а саме I–V ст. н. е., наукова новизна котрого полягає в тому, що тут дуже виразно простежується справді цілокупна концепція культурно-історичного розвитку цих земель у римський час та на початку епохи Великого переселення народів, з абсолютно обґрунтованим визначенням основних етапів цього розвитку та чіткою і якісною характеристикою останніх. І ось цьому очевидному успіху автора сприяли передусім систематизація та узагальнення максимально широкого кола археологічних матеріалів, глибокий аналіз котрих та зіставлення його зі свідоцтвами наративних джерел врешті–решт і дозволили йому дійти цілком обґрунтованих, послідовних та не менш переконливих ключових висновків, котрі одночасно можна вважати й головними здобутками цього дослідження.

Серед них насамперед відзначу наявність у монографії М. В. Любичева вкрай важливого розділу «Методика исследования культурных процессов и проблемы исторической реконструкции», під основними авторськими положеннями котрого я готовий підписатися без будь-яких вагань. Наскільки мені відомо, у такому обсязі і на такому високому науковому рівні подібні напрацювання в узагальнювальних дослідженнях, де відтворюється саме рання історія Дніпро-Донецького лісостепу I–V ст. н. е., здійснено вперше.

Безсумнівними здобутками дослідження слід визнати й висновки автора стосовно існування в регіоні у проміжку від середини II до середини III ст. одного хронолого- культурного горизонту — постзарубинецького, що незаперечно засвідчено археологічними матеріалами, а також хронолого-культурного горизонту Боромля, котрий датується в межах середини III — початку/першої чверті IV ст.

Очевидними успіхом і заслугою автора є розроблення систем хронології практично для кожної з груп пам’яток регіону. Повністю

погоджуючись зі сформульованими в автора принципами її побудови та акцентуючи увагу на обґрунтованості цих принципів, хочу зауважити, що М. В. Любичев розробив і навіть (без перебільшення) створив принципово нову хронологічну схему старожитностей Дніпро-Донецького лісостепу римського часу та початку епохи Великого переселення народів. Гадаю, вона цілком заслужено може вважатися першою, по-справжньому цілісною регіональною хронологічною схемою, що будь-коли пропонували дослідники для пам'яток окресленої території I–V ст. н.е. При цьому надзвичайно складно втриматися від ще однієї схвальної ремарки: навіть у такій добре збалансованій хронологічній схемі своєю якістю вирізняється система хронології черняхівських поховальних пам'яток спільно з похованнями під курганним насипом з черняхівськими речами, котра репрезентує п'ять фаз. За своєю виразною фундаментальністю ця система хронології черняхівських старожитностей, як мені здається, вже найближчим часом повинна посісти чільне місце серед низки інших розробок, що вже визнані в науковому середовищі фахівців із заявленої проблематики.

Особливої уваги, на мою думку, заслуговує панорамне полотно ранньої історії Дніпро-Донецького лісостепу I–V ст. н.е., вивчивши котре, я погоджуюсь з висновком автора, що виникнення постзарубинецького горизонту в цьому регіоні відбувалося внаслідок міграції сюди груп населення з північно-західних територій. Археологічні матеріали це справді підтверджують. Не викликає якихось принципових зауважень і теза щодо характеру постзарубинецько-сарматських взаємовідносин у досліджуваному регіоні, які полягали в тому, що номади, очевидно, виступали посередниками в торговельних відносинах постзарубинецького населення з античними центрами Понту Евксинського. Зовсім не втратив своєї актуальності й висновок автора стосовно горизонту Боромля, старожитності котрого з'являються в регіоні внаслідок переселення на ці землі з території Верхнього Подністров'я носіїв групи Дем'янів–Черепин і які є одночасно як археологічним еквівалентом цього переселення, так і його матеріальним свідченням. Повністю підтримую висновок М. В. Любичева відносно того, що поява пам'яток горизонту «класичної» черняхівської культури в досліджуваному регіоні найтісніше пов'язана з угодою 332 р. н. е. між Римом і готами, коли в останніх в умовах мирних взаємовідносин з Імперією з'явилась дуже сприятлива нагода для освоєння нових земель.

І, нарешті, надзвичайною цікавою є й теза автора щодо головних причин занепаду черняхівської культури у Дніпро-Донецькому лісостепу. Цей процес, на думку М. В. Любичева, був дуже швидкоплинним і відбувався внаслідок господарсько-екологічної катастрофи.

Цей список авторських здобутків можна і продовжити, однак навряд чи в цьому є якась нагальна необхідність, оскільки і так цілком зрозуміло, що монографія М. В. Любичева «Ранняя история Днепро-Донецкой лесостепи I–V вв.» являє собою фундаментальне дослідження, яке виконане на високому науковому рівні, що засвідчує професійну зрілість її автора. Поява монографії, поза всяким сумнівом, стане значущою подією серед широкого загалу археологів, істориків та краєзнавців, і вона, безперечно, буде корисною всім читачам, котрих цікавить як давня історія України, так і європейська історія.

Oleksandr Dzyhovskyi
Doctor in Historical Science, Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
Yelisavetynska, Str., 12, 65082, Odesa, Ukraine
Email: arch_ethn@onu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0479-7745

Book review:
Lyubichev, M. V. *Ranniaia istoriia dnepro-donetskoi lesostepi.* Khar'kov, 2019. Ch. 1, 268 s.; Ch. 2., 368 s.

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

УДК 902-051:929Шрамко](049.32)

Ігор Корост
Директор
Історико-культурний заповідник «Більськ»
Вул. Покровська, 13, смт Котельва, 38600, Полтавська обл., Україна
Email: bilsk_gelon@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7191-1149

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА

17 січня 2021 р. наукова спільнота відзначила 100-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, видатного археолога БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА, одного з найавторитетніших фахівців із проблематики археології раннього залізного віку Східної Європи. Протягом 45 років Б. А. Шрамко був членом Міжнародного комітету ЮНЕСКО з вивчення стародавньої металургії заліза. Член Міжнародного комітету з історії землеробства та орних знарядь (Данія). Автор 6 монографій та понад 200 наукових статей.

Життєвий шлях Бориса Андрійовича Шрамка був непростий. Народився в Білорусі (м. Гомель), середню та вищу освіту здобув в Україні (м. Харків). У часи Другої світової воював за звільнення Румунії, Угорщини, Австрії, Чехословаччини. Доля дарувала Борису Андрійовичу прожити 91 рік, з яких понад 40 він віддав дослідженню визначної пам'ятки історії та культури Європи — Більського городища. За свої здобутки та відкриття знаний скіфолог отримав всесвітнє визнання, а серед колег характеристику «корифей археології».

Як цитувати: Корост, І. До 100-річчя від дня народження Бориса Андрійовича Шрамка. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 150-155.

In cities: Korost, I. To the 100th Anniversary of Borys Andriiovych Shramko. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 150-155.

© Корост, І., 2021

Підсумки цих понад сорокарічних досліджень учений виклав у монографії «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)», що побачила світ 1987 р. Наведені факти та їх трактування науковою спільнотою були сприйняті як вагомий доказовий матеріал і продовжують залишатися в академічній науці України незаперечним аргументом існування на цій території протоміста на землях будинів.

З нагоди 100-річчя від дня народження професора Шрамка на теренах Полтавщини та Харківщини відбулося кілька тематичних заходів. Крім того, у рамках відзначення ювілею видатного археолога фахівці Каразінського університету та Історико-культурного заповідника «Більськ» підготували збірник наукових праць та календар.

Календар висвітлює тернистий та нелегкий життєвий і науковий шлях Бориса Шрамка. Автори цього проєкту (С. А. Задніков, І. Б. Шрамко) представили інформацію про перші кроки дослідника в науці, акцентували увагу на результатах польових вивчень пам'яток Сіверського Дінця та Ворскли. Як відомо, коло наукових інтересів Б. А. Шрамка було досить широке. Він вивчав пам'ятки епохи бронзи, давньоруської доби. Про дослідження об'єктів культурної спадщини скіфського періоду годі й говорити. Тут Шрамко мав феноменальні здобутки! Тож не дивно, що календар містить розлогу інформацію про основні підсумки досліджень харківським науковцем Більського городища. Дані подано певними умовними блоками. Інформацію презентовано від початкового етапу досліджень (з 1954 р.) до останнього десятиліття польових робіт Бориса Андрійовича на Більському археологічному комплексі. Кожному напряму вивчення — окрема увага на сторінках календаря. Висвітлено результати розкопок Східного та Західного укріплень; дослідження фортифікаційних споруд та курганних могильників; розвідок у межах та окрузі городища. Розробники календаря знайшли велику кількість ретросвітлин, деякі з них без перебільшення унікальні та публікуються вперше. Фото — різноманітної тематики: приголомшливі артефакти з розкопок археолога на Більську, діяльність і побут експедиції, процес камеральної та кабінетної роботи, графічні матеріали автора за результатами досліджень. У календарі зібрано величезну кількість світлин самого Бориса Андрійовича Шрамка в різні роки. На багатьох фотографіях можна розгледіти чимало юних археологів, які в майбутньому стали авторитетними й відомими вченими.

Перегляд календаря дає ще раз можливість переконатися в тому, що дослідження Бориса Андрійовича були новаторські та мультидисциплінарні. Вчений першим на теренах України почав цілеспрямовано використовувати природничі методи, співпрацюючи з фахівцями різних галузей науки та з різними установами. Він ініціював створення в рідному університеті Лабораторії спектрального аналізу. Цікаві спостереження були зроблені в галузі палеоботаніки, палеозоології. Із застосуванням металографічних, хімічних, петрографічних та інших аналізів вдалося розкрити особливості різних галузей господарства, зробити цікаві висновки, запропонувати наукові розробки, визнані в усьому світі.

Відзначимо, що календар був презентований полтавській науковій спільноті в березні 2021 р. На урочистий захід у Полтаві зміг навіть завітати один з учнів Бориса Андрійовича Шрамка — відомий археолог, кандидат історичних наук Владислав Петрович Андрієнко. Між іншим, він є учасником розкопок на Більському городищі далекого 1959 р. Надалі Владислав Петрович неодноразово брав участь у роботі експедиції Харківського університету на поселенських та курганних пам'ятках Більського мікрорегіону. До участі у заході в Полтаві також були запрошені науковці (до речі, дехто з них мав нагоду співпрацювати й товаришувати з професором Шрамком), а також співробітники музейних установ, представники ЗМІ. Присутні згадали основні віхи життя Бориса Андрійовича, його досягнення як ученого, ще раз оцінили феноменальний внесок археолога в дослідження скіфських старожитностей загалом та Більського городища зокрема.

Через декілька днів (11 березня) в селищі Котельва, поряд з яким розташовано славетне Більське городище, було організовано тематичний захід з нагоди 100-річчя Б. А. Шрамка. На захід завітали археологи, науковці з Каразінського університету, котелевські краєзнавці, історики та представники місцевої влади. Донька археолога, Ірина Борисівна Шрамко (директор Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, керівник Скіфської експедиції на Більському городищі), поділилася цікавими фактами й теплими спогадами про батька. Співробітники заповідника «Більськ» підготували презентаційний фільм про найбільш значущі події в житті дослідника, зачитали спогади очевидців про Бориса Андрійовича. Котелевській громаді теж було презентовано тематичний календар з нагоди ювілею археолога.

Ще однією доброю та вагомою справою в рамках відзначення 100-річчя професора стало видання збірника наукових праць «Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого». Над підготовкою цієї книги працював колектив фахівців, які представляють Каразінський університет, Харківський історичний музей, Історико-культурний заповідник «Більськ». Відповідальний редактор — д. і. н., професор Посохов С. І.

У збірнику представлено інформацію про життєвий та науковий шлях Бориса Андрійовича Шрамка. Видання має кілька тематичних блоків-розділів.

У першому з них містяться сторінки біографії видатного вченого. Певний акцент зроблено на висвітленні участі майбутнього дослідника в Другій світовій війні, а також на описі перших кроків Бориса Андрійовича в науці.

Наступний розділ репрезентує підсумки досліджень археолога. Колеги, учні та послідовники Бориса Андрійовича підготували цикл публікацій, у яких глибоко та змістовно проаналізовано результати робіт ученого, зокрема завдяки використанню можливостей сучасної науки. Розділ вкотре доводить той факт, що сфера інтересів Шрамка-археолога охоплювала найрізноманітніші теми: житлобудівництво, зброя та кольорова металообробка епохи раннього залізного віку, мистецтво й релігійні уявлення населення лісостепової Скіфії. Крім цього, дослідник час від часу приділяв увагу питанням вивчення пам'яток літописних сіверян та об'єктів доби Русі.

У ще одному блоці збірника представлено спогади про Бориса Андрійовича. Ними діляться колеги, друзі, учні дослідника, які товаришували, спілкувалися з ним, брали участь в експедиціях наставника, працювали в університеті під його мудрим керівництвом. Цікавими є спогади студентів про роботу на розкопках та життя в польовому таборі Бориса Андрійовича. Не всі вони стали професійними археологами чи пов'язали своє життя з історією, але пам'ять про видатну особистість, якою по праву є професор Шрамко, у них збереглася на все життя.

Окремі тексти збірника вже були опубліковані раніше, але вони й нині не втратили своєї актуальності, мають наукову цінність і, зібрані докупи, дають можливість всебічно осягнути життя та діяльність непересічної людини.

Надзвичайно вдалою ідеєю є розміщення в додатках до видання списків усіх наукових праць Б. А. Шрамка, а також його публікацій у

журналах, газетах, часописах, енциклопедіях. Також презентовано основні джерела та літературу про дослідника. Представлено авторів і теми дисертацій, виконаних під керівництвом ученого в різні роки.

До збірки також вміщено копії деяких документів. Зокрема, у виданні представлено рішення органів місцевого самоврядування про присвоєння досліднику звання «Почесний громадянин міста Харкова», про найменування вулиць у Харкові та Більську (Котелевська територіальна громада Полтавської області) на його честь. Одним з останніх наведених документів є копія рішення Вченої ради Каразінського університету про присвоєння аудиторії № 5-54 історичного факультету ім'я професора Бориса Андрійовича Шрамка.

Впадає в око скрупульозна робота, яку провели укладачі додатків (насамперед С. А. Задніков). Відчувається, що матеріали підготовлені з особливим старанням, любов'ю, а також з повагою до постаті та наукових здобутків видатного вченого, археолога Бориса Шрамка.

Сам збірник у цілому заслуговує схвальних відгуків. Він буде корисний як для знавців старожитностей, так і для людей, які лише починають свій шлях в археології або просто цікавляться сторінками минувшини. Упевнений, що для колег, друзів, учнів професора Шрамка це видання є справді безцінним скарбом. Це ще один привід згадати добрим словом Наставника, Товариша, Шефа, поринути у спогади про спільні археологічні дослідження, побут експедиції, роботу на кафедрі, підготовку наукових матеріалів, пригадати незабутні миттєвості спілкування…

Презентація збірника відбулася в ході відкриття виставки «Археологія як сенс життя» в Музеї археології Харківського університету, яка була також присвячена 100-річчю професора Шрамка та розпочалася, що дуже символічно, у Міжнародний день музеїв.

Варто зауважити, що тематичний календар та збірник наукових праць були поширені серед дослідників старожитностей, пам'яткоохоронців України та закордоння. Надійшли вони й до вітчизняних наукових, бібліотечних та музейних установ.

Насамкінець хочеться сказати про те, що справу Бориса Андрійовича з вивчення Більського городища на такому ж високопрофесійному рівні продовжує його донька Ірина Шрамко. Символічно також те, що саме в рік століття від дня народження вченого на території древнього Гелону розпочато роботи з будівництва Музею та науково-дослідного центру.

А це було чи не найбільшою мрією та прагненням Ученого! Отже, ідеї Бориса Андрійовича й надалі актуальні, їх пам'ятають, над їх втіленням працюють, а справа всього життя дослідника має гідне продовження!

Ihor Korost
Director
Historical and Cultural Reserve «Bilsk»
Pokrovska str., 13, vill. Kotelva, 38600, Poltava reg., Ukraine
Email: bilsk_gelon@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7191-1149

TO THE 100TH ANNIVERSARY OF BORYS ANDRIIOVYCH SHRAMKO

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджений до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

УДК 930.85(37-11)(075)](049.32)

Олексій Опарін
доктор медичних наук, професор
Харківська медична академія післядипломної освіти МОЗ України
Президент Української академії історії медицини
Email: teraprevm@med.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1493-9353

Рецензія на книгу: Сорочан, С. Б. *Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии.* Харьков, ч. 1, 2018, 720 с.; ч. 2, 2019, 476 с.; ч. 3, 2020, 1086 с.

Питання історії Візантійської імперії вже тривалий час привертають пильну увагу вчених усього світу. І це не дивно, бо Візантія належить до тих небагатьох держав Стародавнього світу і Середньовіччя, спадщина яких зумовила і визначає аж до нашого часу історію світової цивілізації практично в усіх її сферах. Багато як духовних, так і соціально-економічних проблем сучасних держав своїм корінням також сягають спадку цієї вже загиблої імперії.

Через це інтерес до вивчення історії Візантії не тільки не зменшується, але, навпаки, отримує нові й нові імпульси. Попри неослабний інтерес до історії цієї держави, появу незліченної кількості статей, монографій, присвячених як розгляду в цілому історії Візантії, так і її окремих аспектів, вихід тритомної праці «Ромейське царство» професора С. Б. Сорочана, став без перебільшення знаковим не лише у вітчизняній, а й у світовій медієвістиці.

Як цитувати: Опарін, О. Рецензія на книгу: Сорочан, С. Б. Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии. Харьков, ч. 1, 2018, 720 с.; ч. 2, 2019, 476 с.; ч. 3, 2020, 1086 с. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 60, 2021, с. 156-159.

In cities: Oparin, O. Book review: Sorochan, S. B. Romeiskoe tsarstvo. Kniga dlia chteniia po istorii Vizantii. Khar'kov, ch. 1, 2018, 720 s.; ch. 2, 2019, 476 s.; ch. 3, 2020, 1086 s. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 60, 2021, c. 156-159.

© Опарін, О., 2021

Що ж вирізняє цю роботу.

По-перше, це не просто звід, а прекрасний комплексний аналіз усієї історії Ромейського царства, здійснений на підставі останніх даних у галузі історії, археології, теології. Необхідність саме такої узагальнювальної праці відчувалася протягом останніх десятиліть, коли були накопичені важливі напрацювання з окремих питань історії цієї держави, але не було узагальнювального та критичного їх аналізу, який міг звести їх докупи.

По-друге, автор показав взаємозв'язок соціально-економічного й духовного розвитку візантійського суспільства. Зокрема, вичерпно висвітлено питання історії іконоборського руху, який тривалий час представляли лише або як соціальний протест певних верств візантійського суспільства, або як запеклу єресь, яка не має нічого спільного з християнством взагалі. Автор же аргументовано показує, що іконоборський рух мав чітку саме біблійну аргументацію та основу, а сам період імператорів-іконоборців був одним із найкращих в історії цієї країни; дослідник здійснив ретельний аналіз соціально-економічних відносин цього часу.

По-третє, автор виділив та обґрунтував основні характеристики візантійської релігійності, окреслив особливості функціонування апарату державної релігії Візантії. В останніх якраз і приховано одну з головних причин катастрофи цієї монархії. С. Б. Сорочан детально простежив історію формування інституту державної церкви Візантії, відомої в історії як цезаропапізм, у якому державна влада фактично підпорядковує собі духовну, що стає виразником її політики. І спроби поодиноких ієрархів змінити таке становище зайвий раз ілюструють це загальне правило, яке стало одним із фундаментальних у всій візантійській державності.

По-четверте, робота має безперечні піонерські напрацювання для історії медицини Візантії — питання, які залишаються одними з найменш вивчених в історії світової медицини і за дослідження яких автор, зокрема, був обраний академіком Української академії історії медицини. Автор розкрив і систематизував питання організації соціальної допомоги населенню, історію візантійських лікарень і головне — дослідив ці питання в нерозривному зв'язку з аналізом філософських та релігійних уявлень візантійського суспільства про життя, смерть, хворобу, які й зумовили основні аспекти формування всієї медичної системи Візантії. Саме релігійні уявлення візантійців про хворобу і смерть, догмати про безсмертя душі та роль інституту святих

і визначили фактичну статику в розвитку медицини, медичних уявлень та медичної освіти протягом тисячолітньої історії Візантії, принципову неможливість розвитку в ній анатомії та фізіології та основаної на них клінічної медицини. Навіть більше, візантійські лікарі не змогли через релігійні догмати та уявлення стати повною мірою спадкоємцями і продовжувачами античної медицини.

Професор С. Б. Сорочан блискуче провів аналіз містичної медицини Візантії, поняття якої панували в медичних уявленнях її лікарів. В основі роботи ґрунтовне й детальне дослідження не тільки трактатів, які безпосередньо стосуються медицини Візантії, а й візантійської літератури, що містить дуже багато цікавих штрихів до історії візантійської медицини. Хотілося б особливо підкреслити дуже грамотне з медичного погляду формулювання питань, пов'язаних з історією медицини Візантії та коректне вживання спеціальних медичних термінів і понять.

По-п'яте, у роботі проведено глибокий аналіз соціально-економічного розвитку Візантії, чому значною мірою сприяли попередні численні роботи проф. С. Б. Сорочана, присвячені питанням торгівлі, ринку, економічних зв'язків Візантії, а археологічні дослідження, що їх автор здійснював протягом багатьох років у візантійському Херсонесі, дали можливість проілюструвати текст і зроблені висновки.

По-шосте, завдяки всебічному аналізу візантійської літератури найрізноманітніших жанрів, аналізу предметів побуту, релігійних і філософських уявлень автор комплексно представляє основні парадигми свідомості візантійців, що допомагає нам зрозуміти самі механізми розвитку та функціонування візантійського суспільства.

По-сьоме, у представленій роботі автор вирішив багато актуальних завдань та розв'язав суперечливі питання історії Візантії, зокрема взаємини Візантії та Хазарського каганату. Автор аргументовано представив відносини кондомініуму, що існували між Візантією та Хазарією на кримському півострові, всупереч необґрунтованим та застарілим поглядам про окупацію його Хазарією.

По-восьме, робота написана чудовою літературною академічною мовою, що полегшує не лише її читання, а й перетворює саму роботу на своєрідний діалог, який проводить автор як з окремим читачем, так і з усією науковою аудиторією. Дослідження відрізняє чітка структурованість тексту, послідовність викладу матеріалу, чіткість та

аргументованість зроблених висновків та узагальнень. Робота містить найповніший бібліографічний матеріал та посилання на інтернет-ресурси у вітчизняній історіографії, присвяченій Візантії.

Усе це зумовлює безперечну наукову новизну, практичну значущість цієї праці не тільки для істориків і археологів, але й мистецтвознавців, теологів, істориків медицини.

Наприкінці хотілося би побажати здійснення нового видання книжки, що містило би ілюстративний матеріал, який є в архіві автора, а також цінні дані його археологічних знахідок.

Oleksii Oparin
Doctor of Medical Sciences, Professor
Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education of the Ministry of Health of Ukraine
President of the Ukrainian Academy of Medical History
Email: teraprevm@med.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1493-9353

Book review:
Sorochan, S. B. *Romeiskoe tsarstvo. Kniga dlia chteniia po istorii Vizantii.* Khar'kov, ch. 1, 2018, 720 s.; ch. 2, 2019, 476 s.; ch. 3, 2020, 1086 s.

Текст надійшов до редакції 01.10.2021.
The text was received by the editors 01.10.2021.

Текст затверджено до друку 29.11.2021.
The text is recommended for printing 29.11.2021.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 60
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 2021р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 7,4. Обл.-вид. арк. 9,3.
Тираж 50 пр. Зам № 18/2021.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб`єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09